

eduDivers

“Het probleem is groter dan soms lijkt”

Seksuele diversiteit in het MBO: voorlichting en verkenning

Inhoudsopgave

Inhoud

“Het probleem is groter dan soms lijkt”	1
Seksuele diversiteit in het MBO: voorlichting en verkenning	1
Inhoudsopgave.....	2
Samenvatting	4
1. Onderzoek in het MBO	5
Aanleiding.....	5
Het project	5
Opzet van het onderzoek.....	6
2. Schets van de respondenten	8
De studenten	8
De LHBT voorstellingbezoekers.....	10
De docenten	11
De LHBT studenten die de internetenquête invulden	12
Reacties op de voorstelling	14
De focusgroepen	17
Gesprekken met mentoren.....	18
3. Onderzoeksresultaten	19
Omgangsvormen	19
Instellingsbeleid	33
Verbetering	40
4. Conclusies en aanbevelingen	51
Oververtegenwoordiging alfa studies en vrouwen	51

Omgangsvormen	51
Coming-out	52
Aandacht voor seksuele diversiteit	52
Wensen voor verbetering	53
Aanbevelingen voor de aanpak in MBO's	53
Aanbevelingen onderzoek	54
Aanbevelingen voor vervolginiciatieven	55
Bijlagen	56
1. Overzicht van deelnemende opleidingen	56
2. Voorbeelden van voorlichting door studenten	57
3. Voorbeelden van voorlichting door LHBT studenten	60
4. Voorbeelden van voorlichting door docenten	61
5. Opmerkingen op de focusgroep posters	64
Huidige situatie	64
Gewenste situatie en aanbevelingen	67
Colofon	73

Samenvatting

Dit rapport beschrijft de situatie rond seksuele diversiteit in MBO instellingen op basis van enquêtes onder studenten en docenten, en meer dan 100 gesprekken met groepen betrokkenen. We hebben het rapport "Het probleem is soms erger dan het lijkt" genoemd. Dit citaat van een 21-jarige transseksuele student uit Rotterdam geeft aan dat seksuele diversiteit op MBO's zelden besproken wordt, maar dat achter dit stilzwijgen grote verschillen van mening en sterke emoties en vooroordelen van studenten schuilgaan. En in aansluiting daarop een onvermogen van veel docenten hiermee adequaat om te gaan.

Het bleek dat circa 15-30% van de MBO studenten negatief staat ten opzichte van lesbische, homo, biseksuele en transgender (LHBT) medestudenten. De MBO studenten zijn zowel toleranter als meer homofoob dan middelbare scholieren. Het grote verschil is dat ze minder onzeker zijn over hun houding. Dit uit zich in soms sterke uiteenlopende meningen, die met de nodige hardheid geuit kan worden. Circa 15% van de studenten zal ook in de latere beroepscarrière LHBT cliënten of klanten negatief of afwerend blijven behandelen.

De docenten hebben moeite om op een adequate manier om te gaan met de soms sterke meningsverschillen en religieuze/culturele gevoede emoties. Ze zetten daarom - en ook uit tijdgebrek - liever externe voorlichting in, dan ze zelf aan de slag gaan.

Mentoren vinden het lastig om het beleid rond omgangsvormen te beïnvloeden. Hun werksfeer beperkt zich vooral tot individuele coaching van studenten en groepsgesprekken over loopbaanoriëntatie. Het is onduidelijk wie er verantwoordelijk is voor burgerschap en omgangsvormen op instituutsniveau.

De meeste docenten en LHBT studenten pleiten voor verbetering via een combinatie van maatregelen. De heterostudenten zijn daar meer verdeeld over. Er is een landelijke MBO werkgroep diversiteit en loopbaanoriëntatie die zou kunnen bijdragen aan de integratie van seksuele diversiteit, mits ze erin slagen om het concept intercultureel vakmanschap te verbreden.

De projectgroep die dit onderzoek organiseerde (COC Nederland, Theater AanZ en EduDivers) doen op basis van de resultaten vijf aanbevelingen:

1. Zet het aanbod van AanZ aan MBO's voort en voeg er een follow-up aan toe
2. Vraag de werkgroep diversiteit om seksuele diversiteit te integreren in omgangsvormen en kerncompetenties
3. Stel op elke instelling een anti-pestcoördinator aan en een aanspreekpersoon per opleiding
4. Laat MBO's en EduDivers een trainingsaanbod ontwikkelen voor docenten
5. Laat COC Nederland de oprichting van GSA's binnen MBO's ondersteunen
6. Overweeg de kerndoelen voor het MBO te wijzigen

1. Onderzoek in het MBO

Aanleiding

In december 2011 werden de kerndoelen voor het PO en VO aangepast, waardoor voorlichting over seksuele diversiteit verplicht werd. Voor het MBO is dat nog niet het geval. Ondanks dat er in het MBO diverse beroepsrichtingen zijn waarin expliciete aandacht voor seksuele diversiteit zeer wenselijk is, zoals zorg- en welzijnsopleidingen, was het in 2012 onduidelijk of en hoe opleidingen daar aandacht aan besteden. Wel waren er signalen dat dit thema wel eens moeilijk zou kunnen liggen.

Stichting Theater AanZ besloot onder andere daarom voor het MBO een voorstelling te maken. AanZ bereidt haar voorstellingen altijd voor door interviews met de doelgroep zelf.

De analyse, maar ook veel citaten, komen terug in de voorstellingen. Uit dit vooronderzoek bleek dat er veel vooroordelen en deels ook veel weerstand leeft onder MBO studenten. Het thema geloof komt regelmatig terug: mag en kan je homo zijn van je geloof? In de voorstelling "Geen Gezicht" zijn deze thema's uitgewerkt. Na de

voorstelling gaat een gespreksleider in gesprek met de studenten. Ook de acteurs, waarvan sommige zelf homo en lesbisch zijn, doen na verloop van tijd mee met de dialoog.

"Geen Gezicht" sloeg enorm aan in ROC's. In 2011 kreeg AanZ een subsidie om een aantal voorstellingen gratis aan te bieden aan MBO's. Er werd in overleg met de Directie MBO van het Ministerie van OCW besloten het project grootschaliger te herhalen en er dit keer onderzoek aan toe te voegen naar de situatie en wensen van MBO's. Dit is de rapportage van dit onderzoek.

Het project

In het project zijn op 30 MBO's in totaal 60 voorstellingen gegeven; één 's morgen en één 's

middags. De eis was dat de voorstellingen aan verschillende studierichtingen zouden worden gegeven, zodat we voor het onderzoek een divers beeld zouden kunnen krijgen.

Voorafgaand aan de voorstelling moesten de studenten en aanwezige docenten een korte enquête (20 vragen) invullen. Na de voorstelling vond eerst een reguliere nabespreking plaats over de waarden, normen en gevoelens van de studenten. Naast de discussiebijdragen van de acteurs was daarbij soms ook een homoseksuele voorlichter aanwezig. Eén van de acteurs is zelf ook homoseksueel en heeft een Marokkaanse achtergrond.

Aan het eind van elke voorstelling maakten de acteurs en de gespreksleider aantekeningen

over wat hen in de nabespreking was opgevallen.

Nadat de discussie was afgelopen, werd nog een half uurtje of drie kwartier doorgepraat met 2 docenten en 6 studenten. In dit "focusgroepgesprek" ging de AanZ gespreksleider nader in op de situatie op school en de eventuele wensen voor verbetering van voorlichting, schoolklimaat en studentenzorg. De structuur van dit gesprek is voorbereid door EduDivers. De opmerkingen werden genoteerd op een poster (zie afbeelding).

Om specifieke feedback van LHBT studenten te krijgen, is een enquête gemaakt voor LHBT studenten die vergelijkbaar was met de enquête voor heterostudenten. Deze is online gezet en

digitaal ingevuld door studenten.

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek is opgezet als een verkenning. De korte enquête bevat 3 clusters vragen.

Ten eerste is gevraagd naar hoe studenten omgaan met studenten die homo of lesbisch zijn.

Dit zijn vooral vragen over sociale afstand (zou je vriendschap sluiten, samen een opdracht maken, in de pauze naast hem/haar zitten, een kamer delen op werkweek). Deze vragen zijn

gekozen omdat ze in een relatief tolerant land als Nederland beter "moderne homofobie" (tolerantie maar op afstand) meten dan vragen naar houding of vooroordelen. Ook worden deze vragen al gesteld in de jeugdmonitor van GGD-en, waardoor vergelijking met de iets jongere groep van middelbare scholieren mogelijk wordt.

Ten tweede is gevraagd naar de impact van het beleid van de MBO instelling op de studenten. Concrete vragen zijn: "Is er in deze MBO opleiding wel eens aandacht besteed aan seksuele diversiteit?", "Kan je een voorbeeld noemen?", "Hoe zal je later omgaan met LHBT cliënten of klanten?" en "Zou je instelling iets moeten doen om de situatie van LHBT jongeren te verbeteren?"

Ten derde is gevraagd naar basiskkenmerken: is men een man/vrouw, welk niveau studeert men, welke studierichting, welk geloof heeft men, op welke school studeert men. Naar seksuele voorkeur is gevraagd door te vragen: "Ben je wel een verliefd geweest?" met als antwoorden: "nee, nooit", "ja, op jongens", "ja, op meisjes", "ja, soms op een jongen, soms op een meisje".

Bij de docenten zijn vergelijkbare vragen gesteld; de meeste vragen zijn dan geherformuleerd als hun inschatting over wat ze denken dat de studenten zullen antwoorden.

De antwoorden zijn door diverse medewerkers ingevoerd in een Google docs formaat enquête. De resultaten zijn gedownload in Excel formaat en middels dat programma geanalyseerd.

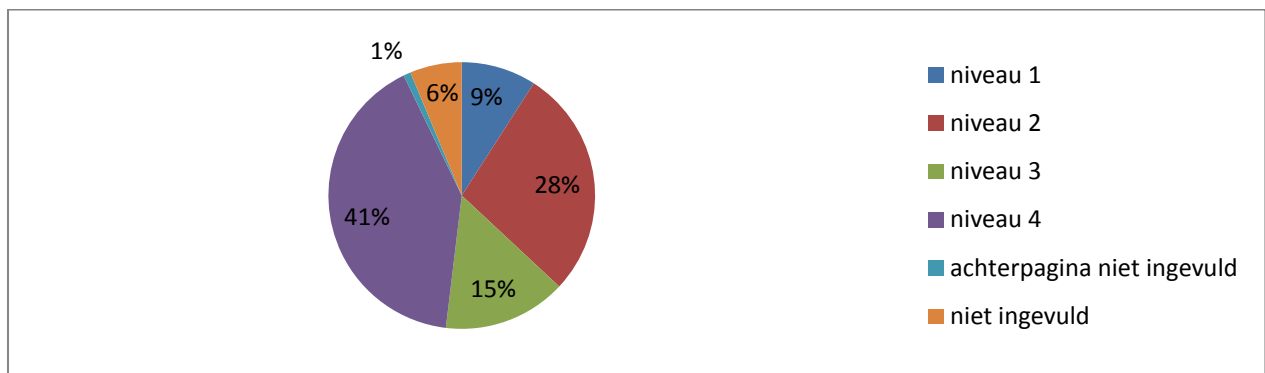
2. Schets van de respondenten

Dit rapport is gebaseerd op vijf verzamelingen van gegevens. Ten eerste zijn er de gegevens van de studenten die voor de voorstelling de enquête invulden. Ten tweede zijn er de gegevens van de docenten, die een soortgelijke enquête invulden. Ten derde zijn er enquêtegegevens van LHBT studenten die een vragenlijst via internet invulden. Ten vierde zijn er de aantekeningen van de AanZ gespreksleider en acteurs over de discussies na de voorstelling. Ten vijfde gebruiken we de aantekeningen die tijdens de focusgesprekken op de posters zijn gemaakt.

De studenten

Voor de voorstellingen vulden 2828 studenten de korte enquête in. Van hen waren 61% vrouwen en 35% mannen (en 1% "anders" en 4% niet ingevuld).

Bij het opzetten van de vragen zijn we ervan uit gegaan dat studenten minimaal 17 zouden zijn. Dit bleek niet het geval. Omdat de vragenlijst niet toeliet om jonger dan 17 in te vullen, hebben we alle jongere leeftijden moeten scoren als "17". Het ging niet om grote aantallen. Van de hele groep was 43% 17 of jonger. Per jaar loopt het aantal daarna af.

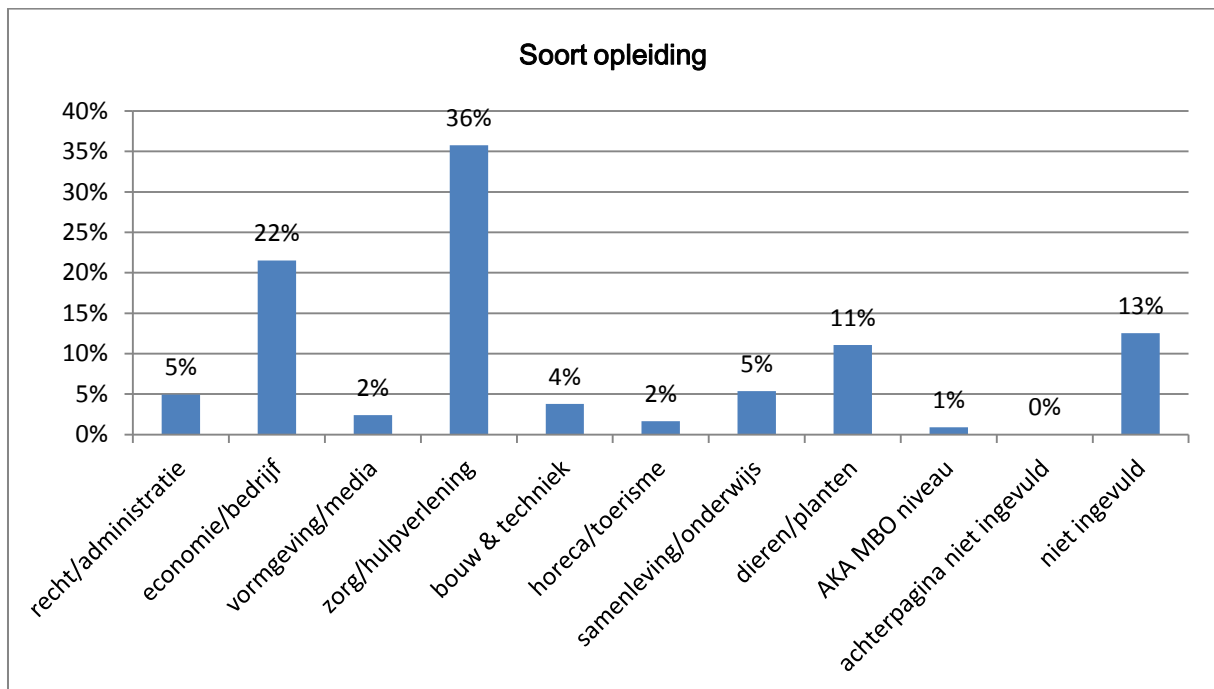

Figuur 1 MBO studenten: studieniveau

Qua studieniveau zit het grootste deel op niveau 4 en niveau 2.

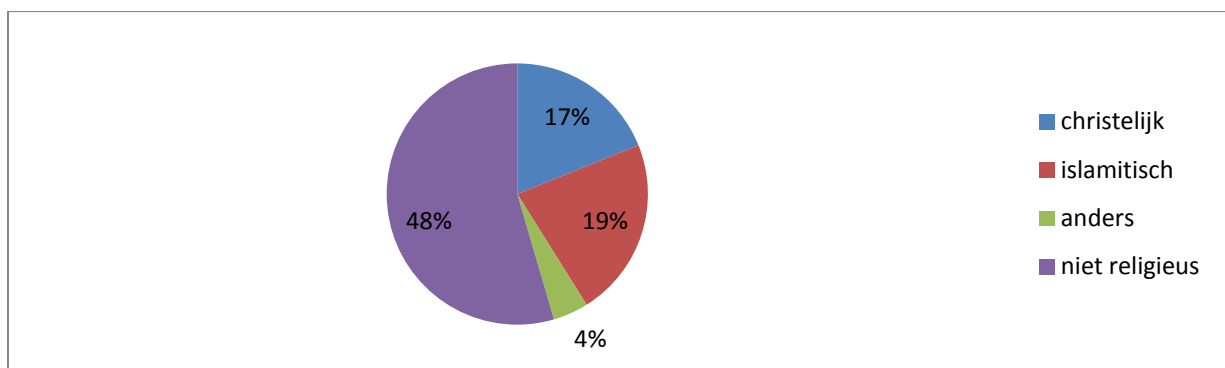
De meeste studenten studeren zorg & hulpverlening, maar er zijn ook flinke groepen die economie & bedrijf studeren en dieren & planten (AOC). Daarnaast zijn er kleinere groepen die recht & administratie studeren, samenleving & onderwijs, bouw & techniek, vormgeving &

media en horeca & toerisme. Vrouwen vormen de hoofdgroep bij zorg & hulpverlening, en mannen bij economie & bedrijf.

Figuur 2 MBO studenten: soort opleiding

Qua geloofsovertuiging is bijna de helft van de studenten niet religieus, een vijfde is Christelijk, een vijfde is Islamitisch en een klein deel heeft een ander geloof. Driekwart van de Christelijke studenten is RK, bijna een kwart is protestant.

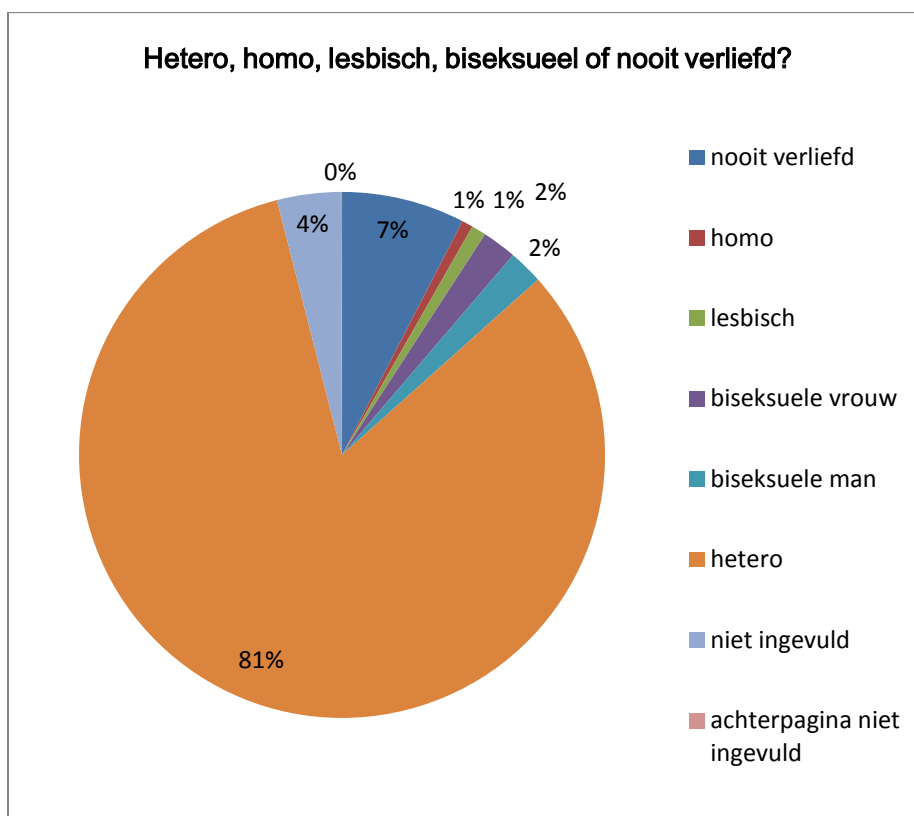
Figuur 3 MBO studenten: religie

In totaal zijn er enquêtes van 29 opleidingen, die verspreid waren over het hele land. Op één van de opleidingen is AanZ twee keer geweest. Een overzicht van de opleidingen in

opgenomen in bijlage 1. Het aantal studenten per instituut dat de enquête invulde varieerde van 56 tot 143. Daarnaast waren er enkele "losse" studenten van naburige opleidingen bij sommige voorstellingen.

De LHBT voorstellingbezoekers

Eén procent (27 studenten) vulde als geslacht niet man of vrouw, maar "anders" in en 4% vulde niets in. De vraag naar geslacht kwam na de vraag naar op wie je verliefd wordt; het kan zijn dat sommige studenten zich realiseerden dat de onderzoekers er door hun geslacht achter konden komen of ze homo of hetero waren. Misschien is dit een reden waarom de 104 studenten hun geslacht niet invulden.

Figuur 4 MBO studenten: Hetero, homo, lesbisch, biseksueel of nooit verliefd?

Van alle invullers gaf 81% aan dat ze verliefd worden op iemand van het andere geslacht. Zeven procent zei nooit verliefd te worden. Eén procent van de mannen en de vrouwen zei te vallen op hetzelfde geslacht en 2% rapporteerde biseksuele verliefdheden. Vier procent vulde de vraag niet in. In totaal was 4% van de deelnemers aan deze enquête LHB of T; in

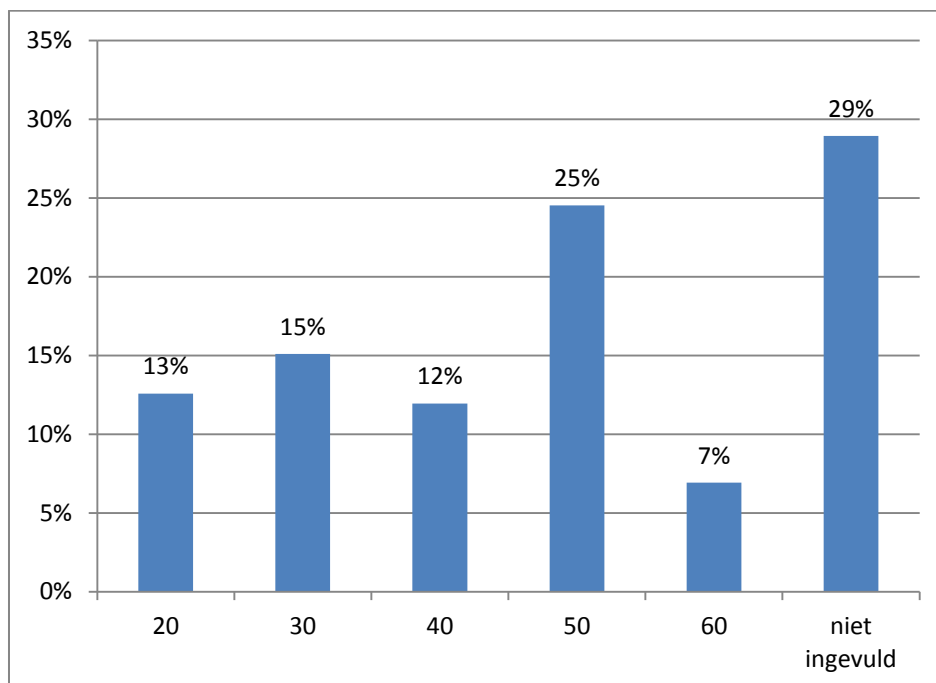
totaal 118 deelnemers. In dit rapport noemen we deze studenten "de LHBT voorstellingbezoekers" om ze te onderscheiden van de LHBT respondenten die via internet reageerden.

De docenten

Voor de voorstellingen vulden 159 docenten de korte enquête in. Van hen waren 57% vrouwen en 38% mannen. Geen van de docenten vulde "anders" in, maar 5% (8 docenten) vulde niets in.

Van alle invullers gaf 85% aan dat ze verliefd worden op iemand van het andere geslacht. Eén procent van de mannen (2 docenten) zei een homoseksuele voorkeur te hebben en 3% (4 docenten) van de vrouwen zei een lesbische voorkeur te hebben. Er waren 6 biseksuele vrouwen (4%), 1 biseksuele man en 4% (7 docenten) vulden deze vraag niet in.

De leeftijden van de docenten variëren. Bijna een derde van de docenten vult deze vraag niet in.

Figuur 5 Docenten: leeftijden

De meeste docenten geven les in zorg & hulpverlening (31%), 16% geeft economie & bedrijf. De andere studies zijn veel minder vertegenwoordigd. Dertig procent vult de vraag niet in.

Qua geloofsovertuiging is 55% van de docenten niet religieus, 21% is Christelijk, 8% is Islamitisch en 4% heeft een ander geloof. Van alle docenten is 11% RK en 9% protestants.

Het aantal docenten per instituut dat de enquête invulde varieerde van 2 tot 19.

De LHBT studenten die de internetenquête invulden

Via internet vulden 132 studenten de enquête in. Dit gebeurde vooral na een werving door COC Nederland via oproepen in haar "Jong & Out" netwerken. Omdat deze studenten er zelf voor kozen om deel te nemen, actief waren op internet en omdat ze via COC Nederland geworven zijn, zou het kunnen zijn dat deze groep specifieke kenmerken heeft. Om deze LHBT studenten te onderscheiden van de "LHBT voorstellingbezoekers" noemen we deze groep de "LHBT internet enquêtegroep".

Ondanks dat het ging om een oproep voor LHBT studenten, vulden 3 heterostudenten deze enquête in. Eén van hen gaf als reden dat haar homovriend op school erg gepest was en dat ze hoopte dat de sfeer beter zal worden. Voor de analyse in dit rapport laten we de 3 heterostudenten buiten beschouwing, dus dan houden we 129 respondenten over.

Van hen waren 56% vrouwen en 41% mannen. Drie procent (4 studenten) vulde niet man of vrouw, maar "anders" in.

Van alle invullers gaf 29% aan dat ze een homoseksuele voorkeur hadden en 35% een lesbische voorkeur. Twee procent (3 studenten) twijfelde nog. Er waren 29% biseksuelen, waarvan 18% vrouwen en 11% mannen.

Van de hele groep was 52% 17 of jonger. Per jaar loopt het aantal daarna af: 28% is 18, 11% is 19, 2% is 20, 6% is 21, 1% is 22 en 2% is 23.

Qua studieniveau zit 59% op niveau 4, 19% op niveau 3, 17% op niveau 2 en 2% op niveau 1. De meeste studenten studeren zorg & hulpverlening (17%), vormgeving & media (12%) en

horeca & toerisme (12%). Een flink deel van 35% studeert iets dat niet in onze hoofdclustering van 8 typen opleidingen voorkomt.

Qua geloofsovertuiging is 76% van de LHBT studenten niet religieus, 17% is Christelijk, 2% is Islamitisch en 3% heeft een ander geloof. De onderverdeling van Christelijke studenten is 9% RK, 5% protestants, 2% andere denominaties en 1% joods.

In totaal zijn er enquêtes van 63 opleidingen, en 13 LHBT studenten gaven de naam van hun instituut niet op.

We hebben bekeken of er verschillen waren tussen de LHBT studenten die de voorstelling bijwoonden en de internetenquête groep. Omdat de internetenquête groep door selectieve werving en zelfselectie tot stand is gekomen, zou dit mogelijk een minder representatieve en activistische groep kunnen zijn dan de voorstellingsgroep, waarbij geen (LHB) selectie plaatsvond. Uit de vergelijking blijken wel enkele verschillen.

- De internetenquête groep schat in dat het makkelijker is om er op school voor uit te komen dan de voorstellingsgroep
- In de internetenquête groep zien de homo's meer aandacht voor seksuele diversiteit dan in de voorstellingsgroep (dat geldt niet voor de lesbo's en de bi's)
- De internetenquête groep schat de hetero's veel negatiever in op hun toekomstige houding naar cliënten dan de voorstellingsgroep. Met name de internetenquête bi's schatten dit veel negatiever in dan de voorstellingsgroep bi's
- De internetenquête groep heeft een veel duidelijker voorkeur voor voorlichting en veel minder behoefte aan antipestmaatregelen dan de voorstellingsgroep

Samenvattend hebben we hier inderdaad te maken met uiteenlopende groepen. Het lijkt erop dat de internetenquête groep wat meer gesetteld is op school (ze kunnen er makkelijker voor uitkomen of/en voelen zich sterker). Ze zien meer voorbeelden van aandacht voor seksuele diversiteit, maar ook meer discriminatie: ze schatten hun mede (hetero) studenten vaak negatiever in dan de voorstellingsgroep. Het meest duidelijk blijkt het verschil uit de voorkeur voor voorlichting als maatregel. Daarin volgt de internetenquête groep de roep om

voorlichting vanuit de LHBT beweging, terwijl mensen uit scholen vaak meer voor antipestmaatregelen en verbetering van de sfeer op school pleiten.

Reacties op de voorstelling

Na de voorstellingen kwamen hele uiteenlopende reacties. In dit rapport zullen we ter illustratie van de cijfers regelmatig uitspraken van studenten citeren, die door de acteurs en de gespreksleider na de voorstellingen zijn opgetekend.

De voorstelling zelf werd erg gewaardeerd; hij maakte veel los.

Jongen: "ik ben heel erg geraakt door de voorstelling. Ik ben homo en ik herken heel veel en als jij (tegen een medestudent) zegt dat het vies is dan moet je je realiseren hoe dat voelt als er iedere dag een stempel op je gedrukt wordt terwijl ik gewoon normaal ben en me ook zo voel"(de andere jongen werd stil en excuseerde voor wat hij had gezegd) (Houten)

Meisje: (na de voorstelling in tranen) "ik ben erachter gekomen dat mijn vader homo is. Ik ben blij dat ik dit gezien heb en dat Said verteld heeft dat hij homo is" (Amsterdam)

De voorstelling eindigt met het dilemma van een Moslima: haar ouders en broer willen dat zij ondanks haar lesbische gevoelens gaat trouwen met een man. De nabespreking begint met een vraag daarover aan de studenten: wat vind jij dat zij zou moeten doen? Een aantal reacties van studenten:

Meisje: "als mijn dochter lesbisch zou zijn dan sluit ik haar op en zorg ik dat ze geen contact heeft met meisjes". (Breda)

Jongen (deze jongen had heel veel vragen) "ik denk toch dat ik het geluk van mijn ouders belangrijker is dan mijn geluk" (Utrecht)

Jongen: "ik zou anderen het niet willen aandoen dat ik homo ben en ik zou mezelf dat ook niet willen aandoen" (Breda)

Meisje: "het went wel als je lesbisch bent en toch met een man moet trouwen"

“mensen die 30 jaar bij elkaar zijn houden ook niet meer van elkaar en leven als broer en zus, kijk je kunt je er gewoon overheen zetten” (Roermond)

Meisje: “als een lesbisch meisje met een man trouwt dan moet ze gewoon even wennen. Het is net als bij nieuwe schoenen, die moet je ook inlopen” (Veendam)

Meisje “, homoseksualiteit wordt bij ons geloof niet geaccepteerd. Het is een test van Allah, en als je zwak bent geef je aan de gevoelens toe en dan ga je daarna naar de hel” (Breda)

Tijdens nabesprekingen in opleidingen voor zorg & welzijn was de sfeer vaak meer open en belangstellend, terwijl bij andere opleidingen de sfeer soms grimmig en zelfs bedreigend kon zijn.

Jongen: “jullie zijn hier om van ons homo’s te maken” (Roermond)

Meisje: “nu ik deze voorstelling heb gezien snap ik er meer van en kan ik het beter accepteren. Ik snap de struggels nu beter” (Schiedam)

Meisje; “ik heb nog nooit een homo in levende lijve gezien maar ik zie nu dat ze in de voorstelling en door Said dat ze normaal zijn en mensen van vlees en bloed zijn. Ik ben hier heel verbaast over” (Nijmegen)

Meisje; “we worden gewoon gebrainwashed om homo’s te accepteren door de tv en zo” (Leiden)

De meest negatieve ervaringen maakten de acteurs mee op het platteland in het Zuiden en het Oosten, waar studenten vaak weinig ervaring leken te hebben met omgaan met diversiteit leken te hebben. In zulke gevallen heerste er ook een sfeer waarin afwijken van de plaatselijke norm sterk taboe is.

Jongen: “Een op de 10 homo? Waar? Zeker in Amsterdam want wij hebben ze hier niet” (Emmeloord)

Pas als het dichterbij komt, is er soms sprake van acceptatie.

3 studenten: "wij hebben een vriend die homo is en wij zijn heel trots op hem en accepteren hem zoals hij is" (Doetinchem)

Meisje: "ik ben uit de kast maar als ik terug kon draaien dan had ik dat gedaan. Ik word niet toegelaten en mensen kijken me vreemd aan. Mijn ouders moesten heel erg aan me wennen terwijl ik hetzelfde ben gebleven. Als ik kon kiezen dan zou ik hetero willen zijn om de gevoelens van mijn ouders en omgeving te sparen" (Horst)

Maar ook in grote steden waren er regelmatig orthodoxe studenten die zich af willen sluiten van de diversiteit die zij daar wel meer meemaken.

Meisje: "ik ga alleen met moslim mensen om" (Amsterdam)

Maar dat wil niet zeggen dat Moslims altijd negatief staan ten opzichte van seksuele diversiteit.

Jongen: "ik drink zelf alcohol en dat mag ook niet en dus kan ik niet oordelen over homo's" (Deventer)

Opvallend was dat in veel nabesprekingen de tegenstellingen tussen meningen van studenten soms groot waren en dat emoties hoog konden oplopen. Het kwam niet zelden voor dat Islamitische jongens zeer discriminerende en afwijzende uitspraken deden of als een blok de discussie probeerden te beïnvloeden.

Tijdens een voorstelling in Bergen op Zoom zei een jongen dat zijn neef voor imam studeerde en dat die zei "dat homo's minder als varkens" waren. Daarop stond de helft van het publiek (met name jongens) op en begon te applaudisseren en te joelen. Het duurde enige tijd voor deze groep tot kalmte gemaand kon worden. Daarna bleek dat een groep meiden aan de andere kant van de zaal er een andere mening op nahield.

Maar het vergt in zulke gevallen tijd en zorgvuldigheid om weer een zekere veiligheid te

creëren waarin zij hun mening ook in deze groep durven uiten. De opleiding zelf werkt niet altijd goed mee.

In Veendam lopen 4 studenten weg tijdens het nagesprek. Ze hadden goedkeuring van een docent.

De focusgroepen

In totaal zijn er posters van 35 focusgroepgesprekken op 24 verschillende instituten. Tijdens de uitvoering van het project bleek dat het voor de AanZ gespreksleider niet altijd makkelijk was om de focusgesprekken te voeren. De gespreksleider is getraind op het begeleiden van een uitwisseling van meningen op basis van de voorstelling, terwijl het focusgesprek een vorm van onderzoek is. Deze vorm van onderzoek vereist achtergrondkennis over schoolbeleid en schoolverandering om te kunnen doorvragen op in eerste instantie oppervlakkige antwoorden. Het voeren van een dergelijk gesprek levert in eerst instantie nogal algemene uitspraken op zoals "er wordt wel gescholden voor homo", "we zouden het schoolklimaat veiliger moeten maken", "de studenten hebben veel vooroordelen", "er moet meer voorlichting komen". Dit was voorzien, en de gesprekken waren voorbereid door middel van een handreiking om door te vragen naar hoe lessen, een veilige schoolomgeving en studentenzorg dan zouden kunnen worden ingevuld. Hierop is de gespreksleider ook getraind. Er is echter onderschat hoe lastig het is om met een relatief korte training, en binnen 30 tot 45 minuten tot verdiepende inzichten op schoolbeleid te komen.

Daarnaast waren er diverse logistieke redenen waardoor de focusgroepgesprekken niet altijd uit de verf waren. In de eerste instantie bleek er ondanks afspraken daarover op veel scholen weinig geregeld op het gebied van de selectie van leerlingen en kon er door docenten ook niemand meer worden aangewezen.

Daarnaast was de planning van de voorstelling, het invullen van de enquête, en het focusgroepgesprek zo strak dat het vaak niet lukte in de beschikbare tijd. Voor de enquête was geen tijd ingeruimd in het schema, en veel studenten vonden de vragen toch moeilijk, waardoor het invullen 10 à 15 minuten in beslag nam. Daardoor liep het hele programma vertraging op liep en soms was er geen tijd meer over voor het focusgroepgesprek.

Voor veel deelnemers aan het focusgesprek was de nazit in kleine kring een ideaal moment om alsnog persoonlijke ervaringen te delen die tijdens het nagesprek van de voorstelling om verscheidene redenen geen ruimte konden krijgen. Dit waren soms ernstige of erg emotionele verhalen die zeker de ruimte nodig hadden om verteld te worden. Maar ook dit

nam tijd in beslag, die niet besteed kon worden aan adviezen over schoolbeleid, waarvoor het gesprek bedoeld was.

Tenslotte was het erg lastig was voor de studenten om de omslag te maken van de voorstelling en de vragen die erg dichtbij de studenten zelf lagen naar vragen op een niveau van schoolbeleid. We vermoeden dat dit ook samenhangt met de moeite die studenten hebben met het thema en het bespreken ervan.

Gesprekken met mentoren

Op 6 MBO's heeft EduDivers gesprekken gevoerd met mentoren. Vier daarvan waren instellingen waar Theater AanZ voorstellingen had gespeeld en twee waar gesprekken over de MijnID campagne zijn gevoerd. Deze gesprekken duurden 3 kwartier tot 1,5 uur en er deden tussen de 2 en 5 mentoren aan mee. Er werd kort gereflecteerd op de voorstelling en de reacties van studenten, waarna de aandacht werd geleid naar wat de instelling zelf kan doen in de voortelling beter in te bedden. Dit gesprek ging in eerste instantie over voorbereiding en nabespreking in de betreffende groepen, en daarna over inbedding in een bredere doorlopende leerlijn over burgerschap en diversiteit, en over instituutsbreed omgangsvormenbeleid.

3. Onderzoeksresultaten

In dit hoofdstuk behandelen we drie thema's:

1. Omgangsvormen: hoe gaan heterostudenten om met LHBT studenten?
2. Instellingsbeleid: hoe ervaren studenten en docenten de voorlichting, het omgangsvormenbeleid en de studentenzorg rond seksuele diversiteit?
3. Verbetering: welke suggesties hebben studenten en docenten om de situatie te verbeteren?

In elke paragraaf nemen we alle gegevens die we op verschillende manieren hebben verzameld onder de loep.

Omgangsvormen

Uit onderzoek weten we dat hoe jongeren met elkaar omgaan de grootste invloed heeft op het welzijn van LHBT jongeren. In deze enquête gingen 7 van de 20 vragen daarom over omgangsvormen.

Sociale afstand, genderconformiteit en coming-out

In de enquête zijn 5 vragen over sociale afstand gesteld. De introductie luidde: "Stel dat er in jouw groep een jongen/meisje zit die op jongens/meisjes valt (homo/lesbisch is). Wat zou je wel of niet doen?" De jongens werd gevraagd deze vraag te beantwoorden voor homo's, de meisjes voor lesbische meiden.

1. Ik zou zonder problemen vriendschap met hem/haar sluiten
2. Ik zou laten merken dat hij/zij van me af moet blijven
3. Ik zou zonder problemen samen een opdracht maken
4. Ik zou in de pauze liever naast iemand anders gaan zitten
5. Ik zou het vervelend vinden om op werkweek een kamer met hem/haar te delen

De vragen naar sociale afstand geven een betrouwbaar beeld van hoe jongeren zich in de werkelijkheid denken te zullen gedragen naar homo's en lesbiennes.

Daarnaast hebben we gevraagd of de studenten zich zouden storen aan een jongen die zich gedraagt als een meisje. Dat jongeren hun gedrag aanpassen aan wat er van jongens of meisjes verwacht wordt, noemen we "genderconformiteit". We weten uit ander onderzoek naar jongeren dat jongens die zich niet gedragen als "echte jongens" het meest gepest worden. Daarnaast geeft de vraag mogelijk een idee over hoe jongeren denken over

transgender jongens die een meisje zouden willen zijn¹.

Tenslotte hebben we gevraagd of een homojongen of lesbisch meisje het op school zou kunnen vertellen ("coming-out"). Dit gaat een stap verder dan de individuele voornemens waar we naar vroegen in de eerdere vragen. Hier vragen we dus naar het schoolklimaat: de invloed van alle studenten en docenten samen.

De mogelijke antwoorden waren steeds "zeker wel", "wel", "misschien", "niet" en "zeker niet". De vragen zijn deels positief en deels negatief geformuleerd (zou je iets wel doen of niet doen) om te voorkomen dat studenten de vragen op een automatische piloot positief of negatief beantwoorden. In onze analyse hebben we de antwoorden samengevat: we hebben enerzijds "zeker wel" en "wel" en anderzijds "niet" en "zeker niet" bij elkaar opgeteld, en we hebben al naar gelang de positieve of negatieve vraagstelling de antwoorden benoemd als homopositief of negatief.

Bij de LHBT internetenquête studenten en de docenten hebben we niet gevraagd hoe zij zelf zouden reageren, maar hoe zij denken dat (andere) studenten zouden reageren op de genoemde situaties.

Onze verwachtingen

In het middelbaar onderwijs antwoorden leerlingen op de vragen naar sociale afstand gemiddeld genomen 40% homo/lesbisch positief, 20% negatief en 40% twijfelt. Bij vragen die een oppervlakkig contact veronderstellen, zoals "samen een opdracht" maken, zijn wat minder studenten negatief en bij vragen die een meer intensief contact veronderstellen, zoals "vrienden zijn" of "een kamer delen op werkweek" zijn studenten negatiever. We weten ook uit onderzoek dat jongeren naarmate ze ouder worden vaak meer tolerant worden; ze hebben meer ervaring en zijn minder onzeker van zichzelf. Daarom verwachtten we dat de MBO studenten, die 2 tot 5 jaar ouder zijn dan middelbare scholieren, wat meer homo/lesbische positief zouden zijn.

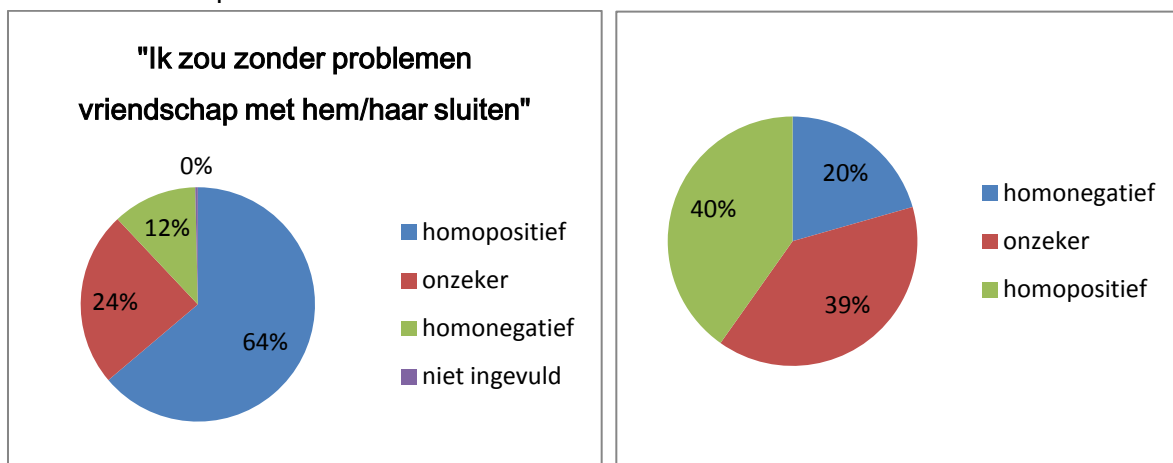
¹ We hebben deze vraag niet gesteld over meisjes omdat (1) we uit ander onderzoek weten dat meisjes en jongens minder moeite hebben met stoere meisjes dan met verwijfde jongens, en (2) omdat we keuzes moesten maken omdat de vragenlijst heel kort moest blijven.

Sociale afstand

De antwoorden op de vragen over sociale afstand lopen sterk uiteen. Zo zou 6% van de studenten liever niet samen een opdracht maken, 12% zou geen vriend willen zijn, 20% zou liever niet naast een homo/lesbische medestudent zitten in de pauze, 31% zou liever geen kamer delen met een homo/lesbische medestudent en 56% zou laten merken dat homo's of lesbische medestudenten van hen af zouden moeten blijven.

Per vraag varieert het aantal studenten dat onzeker is tussen de 15% (samen een opdracht maken) en 26% (kamer delen).

De vraag naar vriendschap is redelijk positief beantwoord met 64% van de studenten die daar geen moeite mee zeggen te hebben. In vergelijking met middelbare scholieren zijn de MBO studenten positiever en minder onzeker.

Figuur 6 (rechts) Middelbare scholieren over vriendschap met homo/lesbo jongeren

Figuur 7 (links) MBO studenten over vriendschap met homo/lesbo jongeren

Overigens wezen de medewerkers die de enquêtes invoerden ons erop dat volgens hen de studenten deze vraag vaak niet in een logische lijn met andere vragen invulden. Zo waren ze naar hun indruk vaak homo/lesbisch positief op de meeste vragen, maar niet op deze. Deze indruk spoort niet met de cijfers: zo'n tegenstelling treedt slechts in 10-15% van de gevallen op. Toch roept het de vraag op wat er in die gevallen aan de hand was.

De invoerende medewerkers, die zelf een allochtone achtergrond hadden, wezen ons erop dat jongeren die Nederlands niet heel goed beheersen, de vraag mogelijk verkeerd begrepen. Vanwege het woord "sluiten" zouden ze in plaats van "Ik zou zonder problemen vriendschap met hem/haar sluiten" kunnen lezen: "Ik zou zonder problemen de vriendschap met hem/haar *a*sluiten (=stoppen)". Deze verklaring zou niet alleen kunnen opgaan voor

studenten die mogelijk een migrantenachtergrond hebben, maar ook voor andere studenten met een laag taalniveau.

Uit de citaten blijkt dat vriendschap met een homo voor veel studenten controversieel is.

Jongen: "ik zou het erg vinden als mijn beste vriend pas op zijn achttiende uit de kast zou komen omdat hij dan al die andere jaren heeft gelogen. Als beste vrienden moet je alles tegen elkaar kunnen zeggen" (Rotterdam)

Jongen: "als bij mij een homo in de buurt komt dan voel ik haat" (Roermond)

Jongen: "ik gooi mijn beste vriend in de sloot als hij homo is" (Amsterdam)

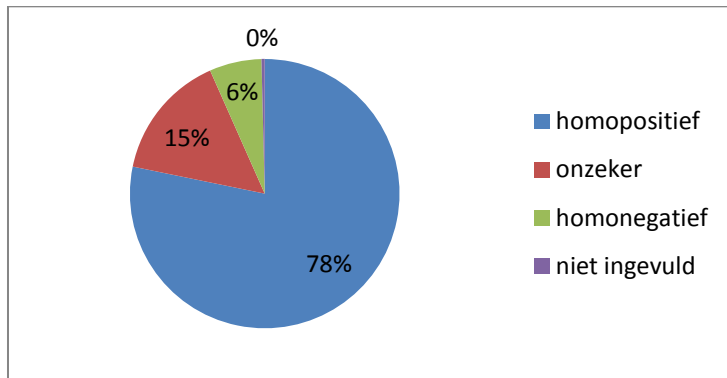
Jongen: "Als mijn broer homo is dan vermoord ik hem en als ik het niet doe dan zal mijn vader het wel doen" (Goes). Een aantal uit de groep schrikken erg van deze uitspraak: "Hoe kan je dit nou zeggen als mens?"

Jongen: "als je mij dit een paar jaar geleden had gevraagd dan had ik mijn beste vriend in elkaar geslagen als hij homo zou zijn maar nu ben ik ouder en heb ik ook een collega die homo is en daar ga ik goed en volwassen mee om" (Leiden)

De MBO studenten zullen in grote meerderheid wel een opdracht maken met een homo/lesbo, zeggen ze. Toch is 15% daar nog onzeker en 6% daar negatief over.

Meisje: "ik heb een werkstuk gemaakt over homoseksualiteit en geloof en ik heb nergens in boeken kunnen vinden dat het niet mag terwijl iedereen zegt dat het niet mag" (Den Bosch)

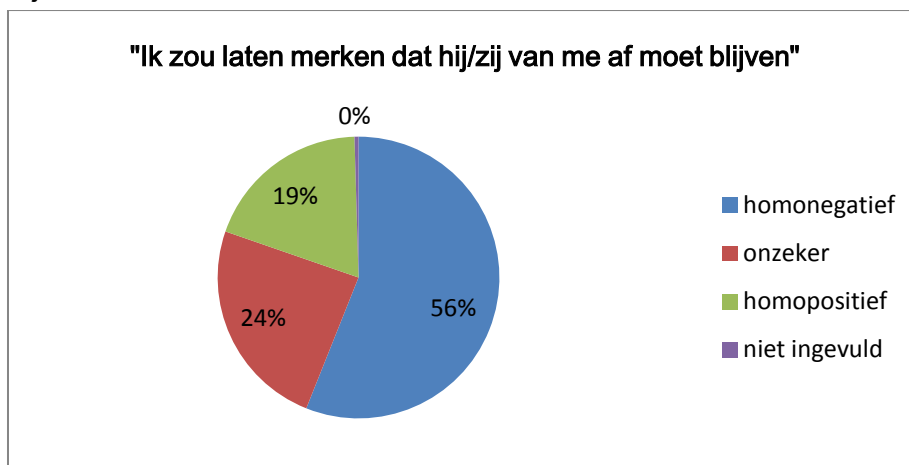
De docenten schatten dit vrij goed in; ze wijken maar een paar procent af van de studenten.

Figuur 8 MBO studenten: "Ik zou zonder problemen samen een opdracht maken"

Middelbare school leerlingen zijn onzekerder dan MBO studenten: 33% zou niet weten of ze samen huiswerk zouden willen maken met een homo/lesbienne, 46% zou dat wel willen en 21% niet.

Ruim de helft van de MBO studenten zou laten merken dat een homo/lesbo van ze af moet blijven.

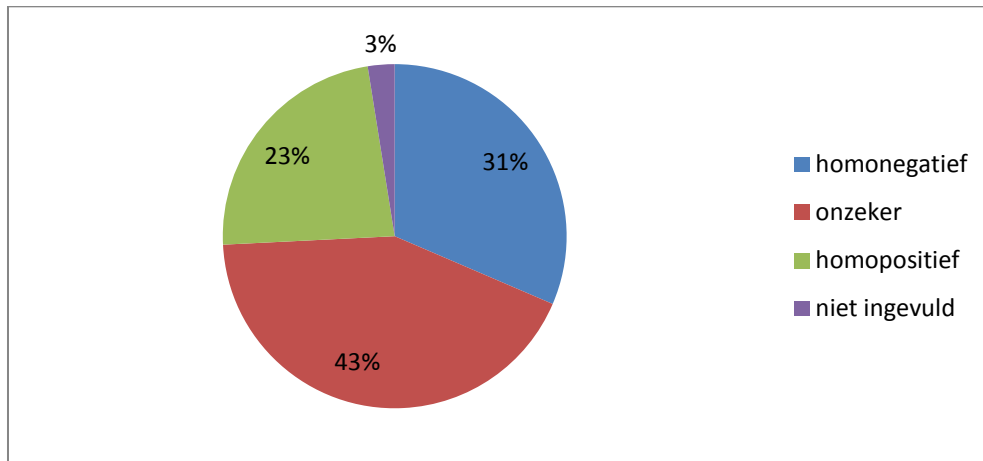

Figuur 9 MBO studenten: "Ik zou laten merken dat hij/zij van me af moet blijven"

Jongen: "Als er een homo in mijn klas zou zitten dan mag ik er niet naast zitten omdat hij mij dan aan raakt" (Amsterdam)

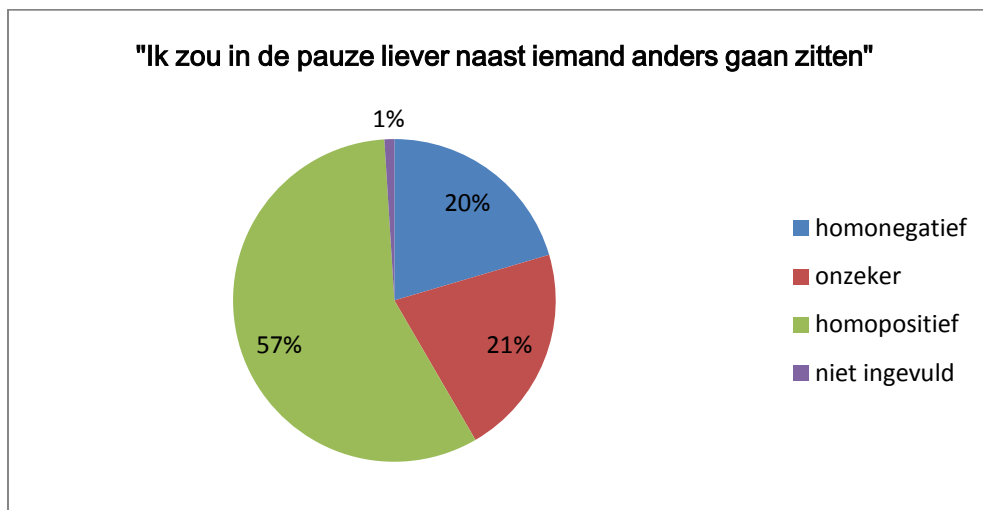
Middelbare school leerlingen zouden met 54% bijna ongeveer net zo vaak laten merken dat een homo/lesbo van ze af moet blijven. Van hen is 29% onzeker en 17% zou dat niet doen. Dit zijn niet hele grote verschillen met de voornemens van MBO studenten.

De docenten schatten in dat er meer onzekerheid is dan de studenten aangeven en onderschatten de negativiteit op dit punt.

Figuur 10 Docenten: Ze zouden laten merken dat hij/zij van hen af moet blijven

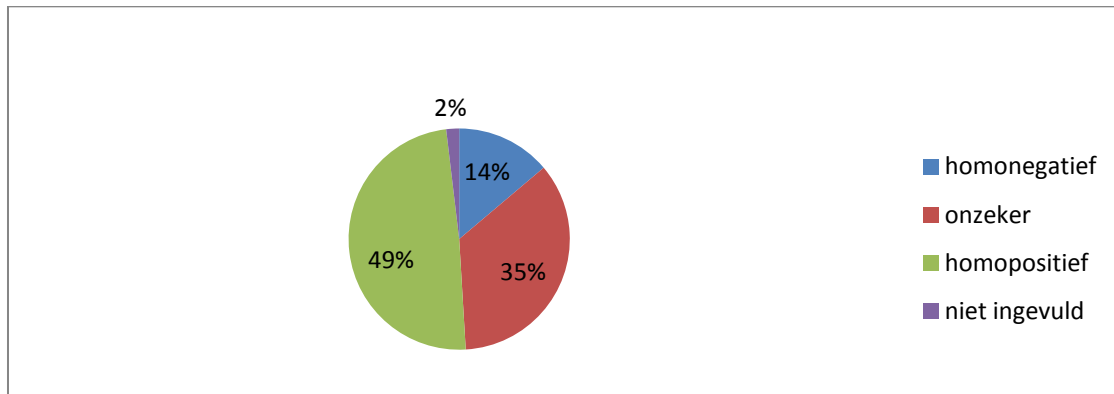
Ruim de helft van de MBO studenten zou geen moeite hebben om naast een homo/lesbo te zitten in de pauze, maar 21% is onzeker en nog eens 20% zou dat niet doen.

Figuur 11 MBO studenten: "Ik zou in de pauze liever naast iemand anders gaan zitten"

Middelbare scholieren zouden in 32% van de gevallen niet naast een homo/lesbo willen zitten in de pauze, 33% zou onzeker zijn en 35% zou er geen moeite mee hebben. De MBO studenten zijn op dit punt dus minder onzeker en meer tolerant dan middelbare scholieren, maar 43% negatief of onzeker is nog steeds een hoog percentage.

Docenten schatten de onzekerheid ook hier hoger in dan in werkelijkheid het geval is, maar in dit geval overschatten ze de negativiteit.

Figuur 12 Docenten: Ze zouden in de pauze liever naast iemand anders gaan zitten

In de discussies na de voorstelling waren er overigens ook best veel uitspraken die niet allen over sociale uitsluiting gaan, maar ook meer over actief pesten.

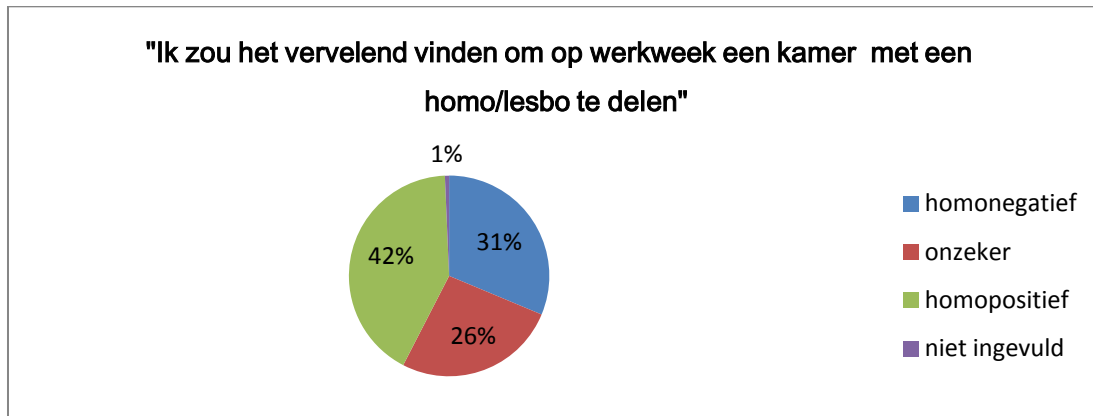
Jongen: "homo's, die moet je gewoon pesten. Ik doe het omdat ik dat leuk vind ook al weet ik dat die persoon het niet leuk vind, hadden ze maar geen homo moeten zijn" (Goes)

Meisje: "mijn neef was homo. Hij is heel erg gepest daarmee. Hij heeft zelfmoord gepleegd" (Eindhoven)

Meisje: "mijn moeder is lesbisch en ik ben altijd bang dat ik daarmee gepest kan worden. Ik kan er niks aan doen en voor mij is het gewoon heel normaal" (Eindhoven)

Volgens studenten in de focusgesprekken zou de opleiding hier hard in moeten straffen. De docenten komen vaker met suggesties om dingen te bespreken.

MBO studenten zijn zeer verdeeld over of men een kamer zou willen delen met een homo of lesbo.

Figuur 13 MBO studenten: "Ik zou het vervelend vinden om op werkweek een kamer met een homo/lesbo te delen"

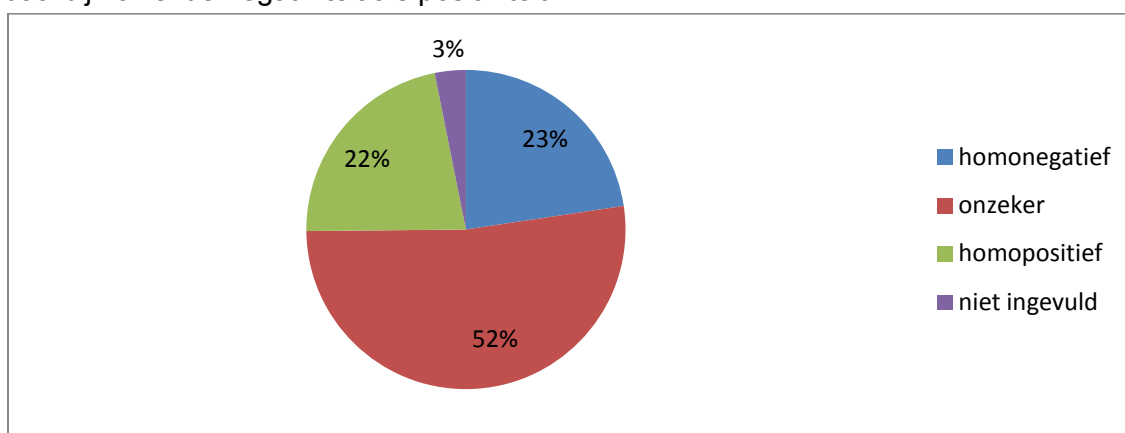
Uit de nabesprekingen:

Jongen: "ik zou niet met een homo onder de douche willen staan na het sporten" (Groningen)

Jongen: "ik snap echt niet dat mensen zeggen dat ze niet met een homo onder de douche willen staan. Wat zou hij dan doen? Je stond toch ook al met hem onder de douche voordat hij het verteld had" (Groningen)

Middelbare school leerlingen antwoorden met 42% homonegatief, 31% onzeker en 27% homopositief. Dat is iets negatiever als MBO studenten.

De docenten schatten de onzekerheid van MBO studenten weer hoog in, en onderschatten daarbij zowel de negativiteit als positiviteit.

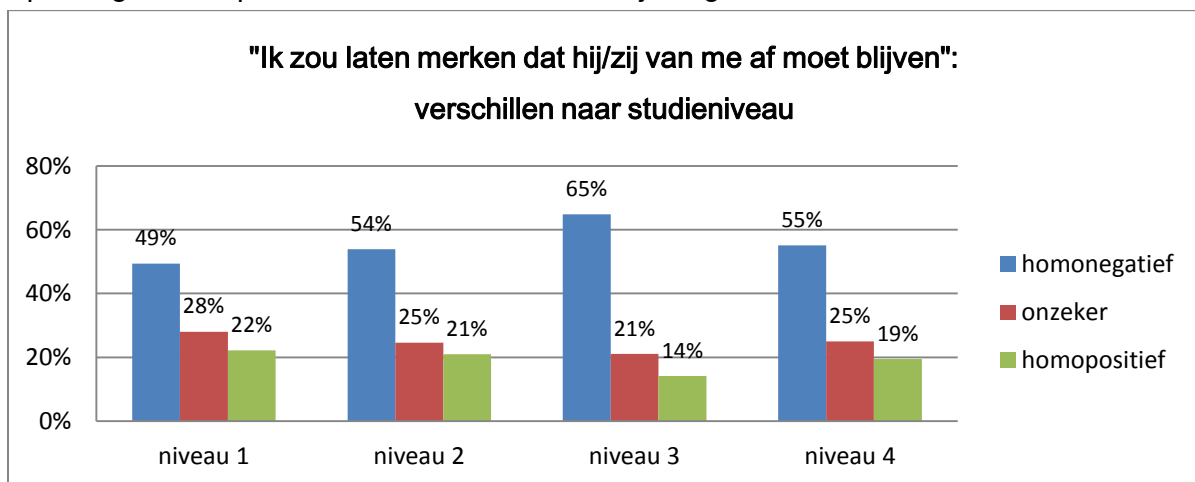

Figuur 14 Docenten: Ze zouden het vervelend vinden om op werkweek een kamer met een homo/lesbo te delen

Zoals we ook in ander onderzoek zien, zijn de meningen van jongens gemiddeld veel negatiever dan meisjes. Op veel vragen antwoorden de jongens twee keer zo vaak negatief als de meisjes, en circa 1/3 van de jongens is meer onzeker dan de meisjes.

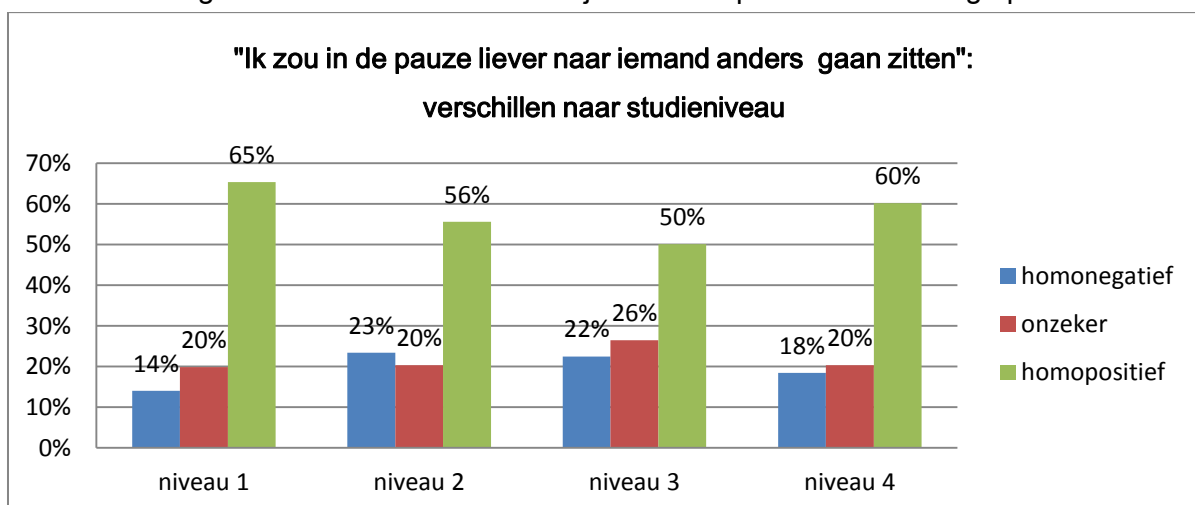
Tegen onze verwachting in, speelde geloof bij de beantwoording van deze vragen nauwelijks een onderscheidende rol. Uit de nabesprekingen van de voorstellingen, maar ook uit onderzoek onder VO scholieren, komt een ander beeld.

Opleidingniveau speelt een rol. Niveaus 2 en 3 zijn negatiever dan niveau 1 en 4.

Figuur 15 MBO studenten: "Ik zou laten merken dat hij/zij van me af moet blijven"; verschillen naar opleidingsniveau

Zorgelijk is dat 14 tot 23% van de studenten op de lagere niveaus in de pauze niet naast een homo/lesbo zou willen zitten en dat daarnaast nog een vijfde tot een kwart van hen daarover onzeker is. Dit geeft aan dat er een aanzienlijk risico is op sociale uitsluiting op MBO's.

Figuur 16 MBO studenten: "Ik zou in de pauze liever naast iemand anders gaan zitten"; verschillen naar studieniveau

Het is opvallend dat de LHBT internetenquête studenten bij bijna alle vragen over sociale afstand een juiste inschatting maken van hoe hun medestudenten zouden reageren. Een jongen geeft een voorbeeld voor hoe het concreet gaat op een MBO:

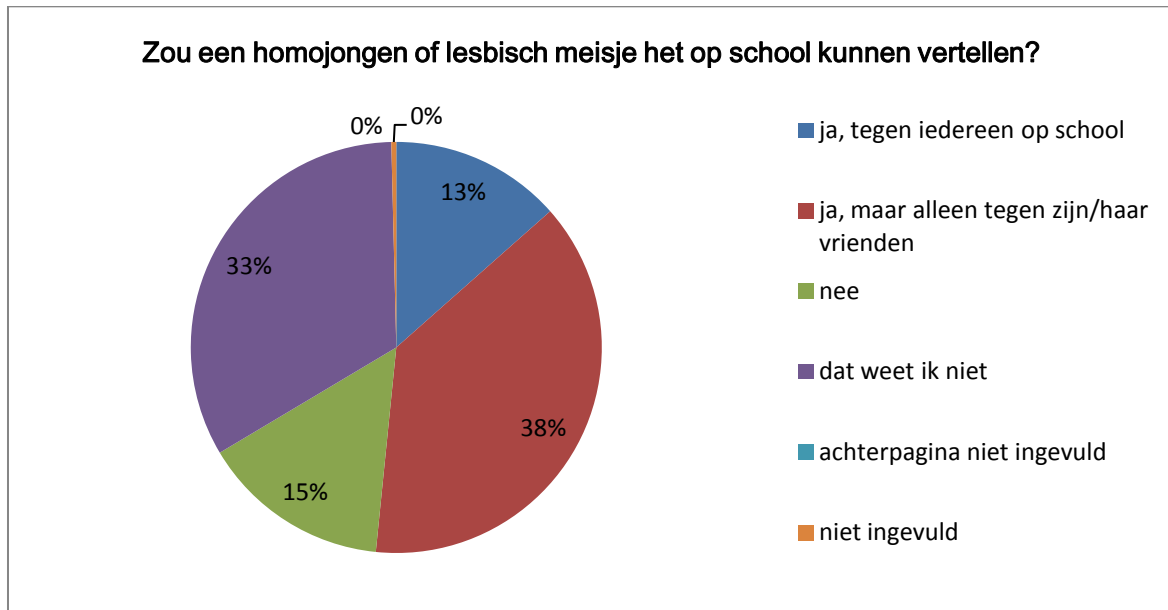
Op het MBO had ik nog steeds gym, en daar vonden jongens het nogal ongemakkelijk dat ze wisten dat ik homo was, natuurlijk vooral tijdens het omkleden. Op een gegeven moment vroegen ze gewoon of ik bij de meisjes wilde gaan omkleden, omdat het voor hun zo ongemakkelijk was. Ze waren heel bang dat ik naar ze ging kijken en me daar fijn bij voelde of zo iets. (homoman, 17, zorg & hulpverlening, niveau 4, geen religie) [lhbt 15-7-2013 11:26:14]

Uit de focusgesprekken en mentorengesprekken kwam naar voren dat de omgangsvormen in het instituut soms ruw konden zijn. Dat kon te maken hebben met het plattelandskarakter en de "macho" houding van veel jongens, maar in de steden kon het ook een moeizame omgang zijn tussen groepen met diverse geloven en culturen. Die moeizame omgang kan tot uiting komen in soms heftige meningsverschillen in discussies, maar ook tot de keuze om elkaar ongemoeid te laten: "ik ga liever alleen met Moslims om", "iedereen heeft zijn eigen mening, wat kan je daaraan doen?". Ook docenten gaan de discussie somliever uit de weg, gezien de voorkeur om externe voorlichting in te huren of de keuze om studenten de ruimte geven weg te lopen uit de discussie.

Vrouwelijke docent: Wat fijn dat jullie dit onderwerp op deze manier bespreekbaar maken. Dit werkt 10x effectiever dan een gewone les. Los van het feit dat ik dit zelf ook een lastig onderwerp vind om te bespreken. Dank jullie wel! (Zwolle)

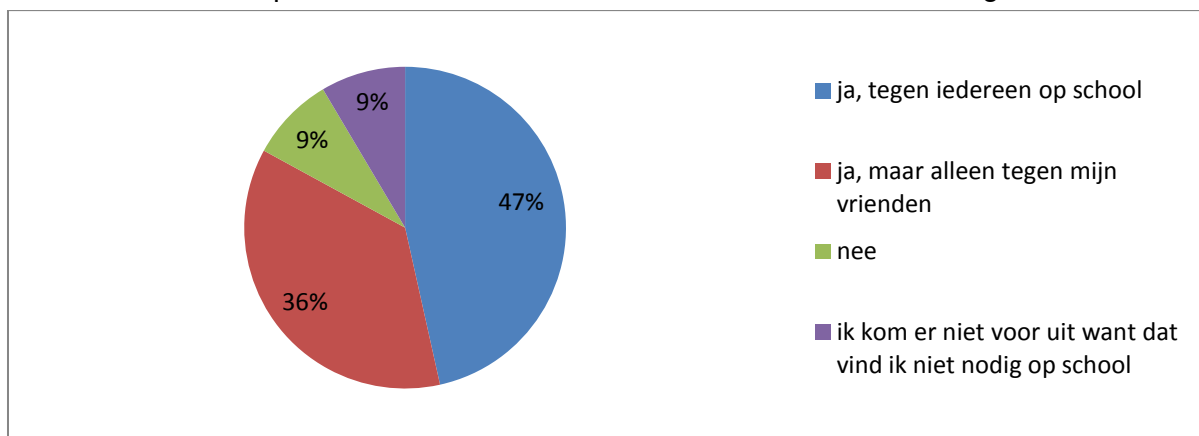
Coming-out

Een goed beeld van de sfeer op school krijgen we door de vraag naar of het mogelijk is ervoor uit te komen. Van de MBO studenten meent 15% van niet, een zeer groot aantal van 33% weet het niet, en 38% zegt: alleen tegen zijn haar vrienden. Slechts 13% vindt dat de sfeer zo goed is dat je het gewoon kunt zeggen.

Figuur 17 MBO studenten: Zou een homojongen of lesbisch meisje het op school kunnen vertellen?

De LHBT internetenquête studenten hebben daarvan een andere inschatting.

Figuur 18 LHBT internetenquête studenten: Kan jij op jouw school eerlijk vertellen dat je lesbisch, homo, biseksueel of transgender bent?

Ze schatten de sfeer opener in. In plaats van 13% denkt maar liefst 47% dat je er naar iedereen op school voor kunt uitkomen. Het aantal dat meent dat je het alleen aan je beste vrienden kwijt kunt, is ongeveer gelijk.

Jongen: "je mag wel gevoelens hebben maar niet actief zijn net als pedo's." (Breda)

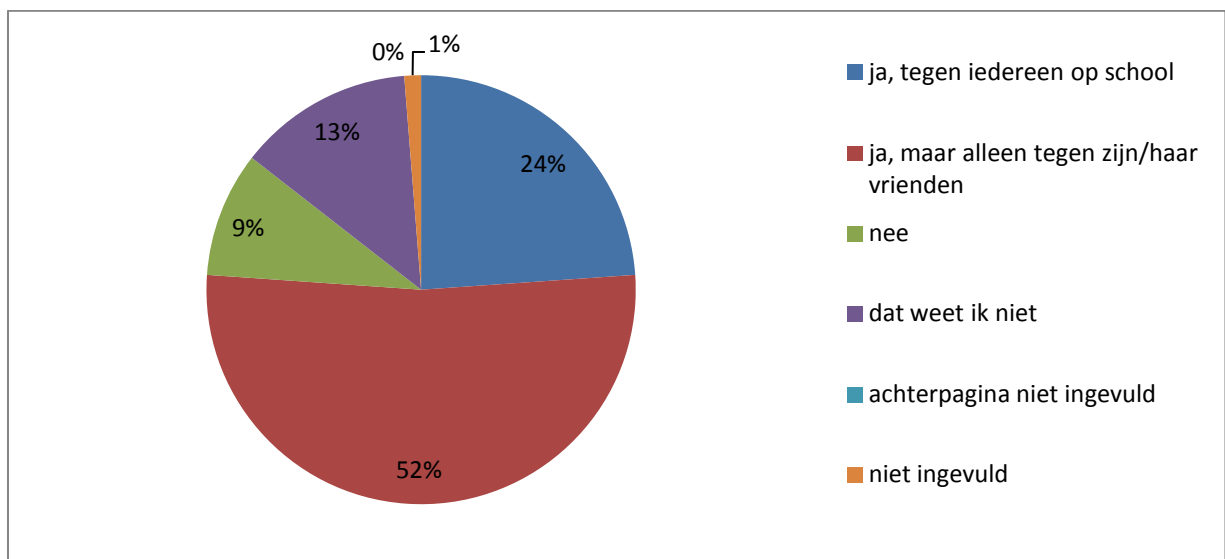
Meisje: "de enige die over iemand mag oordelen dat is God. Iedereen moet gewoon zichzelf kunnen zijn. Mijn buurmeisje is lesbisch en moslim en haar ouders hebben

*haar geaccepteerd. Dat heeft wel even geduurd maar nu is het helemaal goed”
(Rotterdam)*

*Meisje: “we moeten met onze tijd mee gaan want als we dat niet doen dan zou ik ook
niet op deze school mogen zitten met mannen en met ze mogen praten” (Hengelo)*

De docenten nemen een tussenpositie in. Een meerderheid geeft aan dat coming-out wel kan, maar alleen naar je beste vrienden.

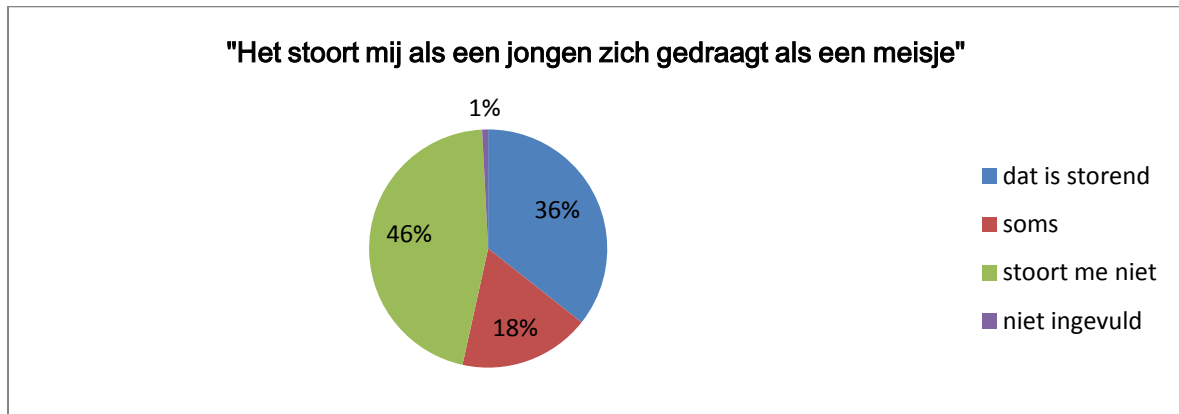
*Docent: “iedereen zegt dat ze het accepteren hier maar waarom is er dan in 10 jaar
dat ik hier werk nog maar één jongen uit de kast gekomen?” (Groningen)*

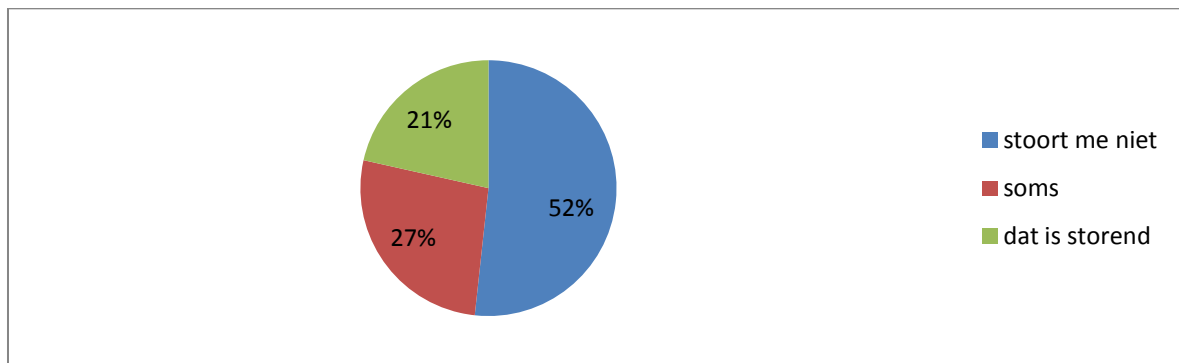
Figuur 19 Docenten: Zou een homojongen of lesbisch meisje het op school kunnen vertellen?

Genderconformiteit

Ruim de helft (53%) van de studenten stoort zich zeker, wel, of soms aan jongens die zich gedragen als een meisje (gender non-conformistisch gedrag). Tegen de verwachting in zijn de MBO studenten op dit punt negatiever dan middelbare scholieren (36% tegen 21%). Dat komt vooral om dat meer leerlingen dan studenten twijfelen.

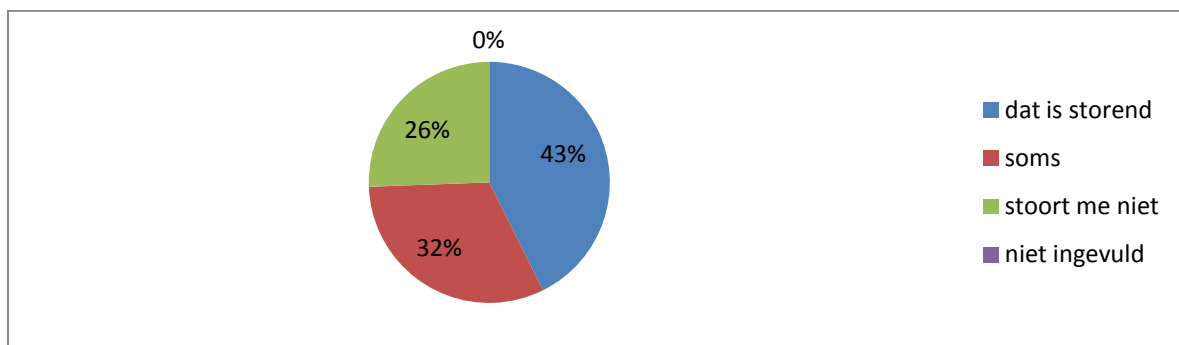

Figuur 20 MBO studenten: "het stoort me als een jongen zich gedraagt als een meisje"

Figuur 21 Middelbare scholieren: "het stoort me als een jongen zich gedraagt als een meisje"

Meisje: "homoseksualiteit krijg je mee in de opvoeding. Als je je zoon laat spelen met poppen dan krijg je daar een homo mee" (Nijmegen)

Figuur 22 LHBT internetenquête studenten: Mijn medestudenten storen zich als een jongen zich gedraagt als een meisje

De LHBT internetenquête studenten wijken hier af in hun inschatting van hun medestudenten. Een groter deel zegt dat medestudenten afwijkend gendergedrag *wel*

storend zullen vinden en een groter deel denkt dat ze daar onzeker over zullen zijn. Dat roept de vraag op of de heterostudenten deze vraag meer sociaal wenselijk hebben beantwoord, of dat de LHBT studenten de situatie op dit punt niet goed inschatten.

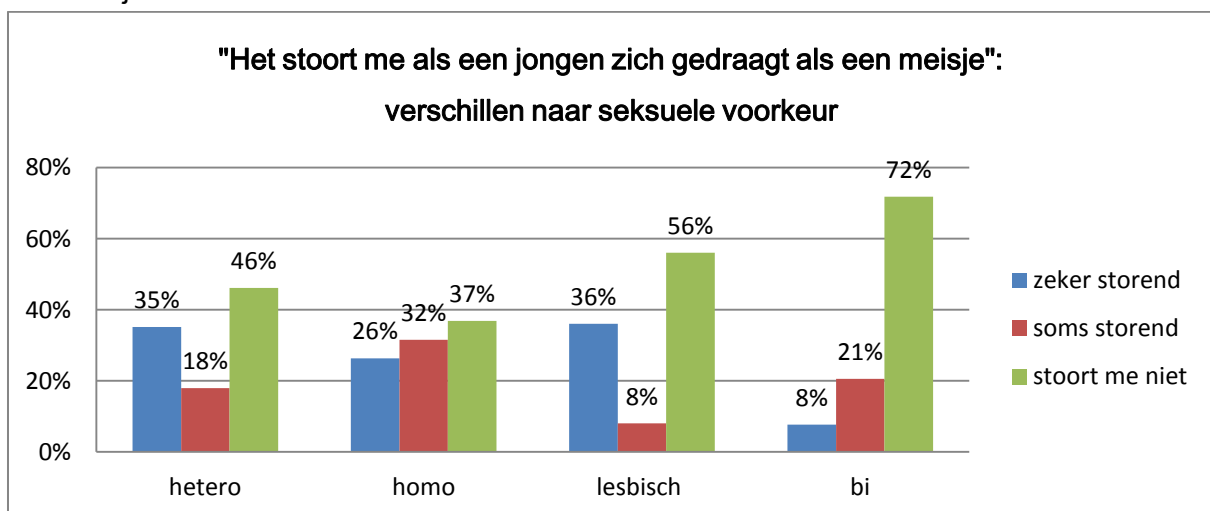
Waarschijnlijk hangt dit soort discriminerend gedrag ook af van het type studie en de studenten van die studie. Een LHBT student zegt bijvoorbeeld:

Bij mijn opleiding (verpleegkundige) kan je je zelf zijn , doe je bijvoorbeeld bewaking of wat anders mannelijks, dan wordt je al snel uitgescholden. (homoman, 18, zorg & hulpverlening, niveau 4, geen religie) [lhbt 9-7-2013 08:42:08, nr. 40]

Maar ook LHBT studenten zelf kunnen afwijkend gendergedrag afkeuren:

Daar zou ik mezelf ook aan storen. (biseksuele man, 17, zorg & hulpverlening, niveau 4, geen religie) [lhbt 16-7-2013 14:19:31 nr. 49]

Uit een vergelijking van meningen van studenten met diverse seksuele voorkeuren, blijkt ondanks dit citaat dat biseksuelen gemiddeld het meest tolerant zijn. Het gaat hier overigens om een erg klein aantal studenten, dus het is onzeker hoe betrouwbaar de cijfers over de L, H en B zijn.

Figuur 23 Studenten (voorstellingbezoekers) over afwijkend gendergedrag, vergelijking naar seksuele voorkeur

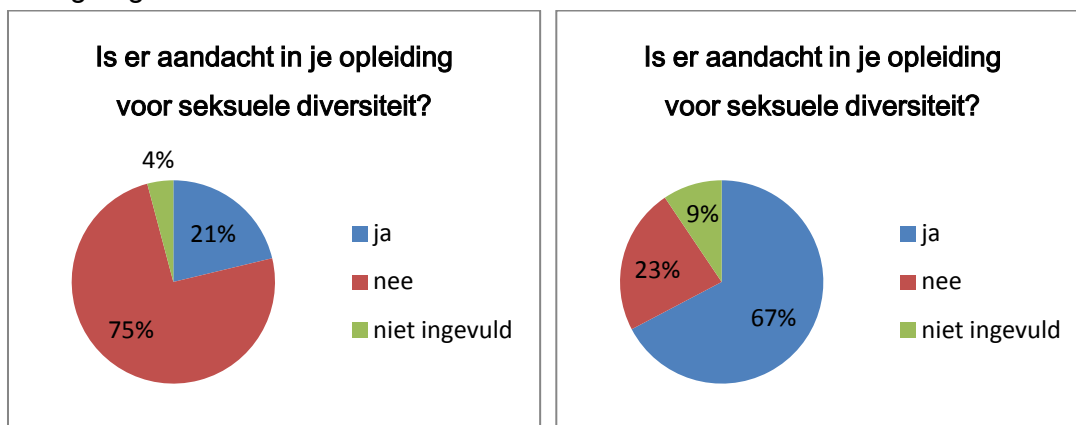
Docenten zijn (weer) meer onzeker over hoe studenten omgaan met gender non-conformiteit en onderschatten daardoor zowel de negativiteit als positiviteit.

Instellingsbeleid

Om zicht te krijgen op de impact van het beleid van MBO instellingen op studenten, vroegen we de studenten naar of er aandacht is voor seksuele diversiteit in hun opleiding en hoe ze denken te zullen omgaan met homo- en lesbische klanten of cliënten.

Aandacht voor seksuele diversiteit

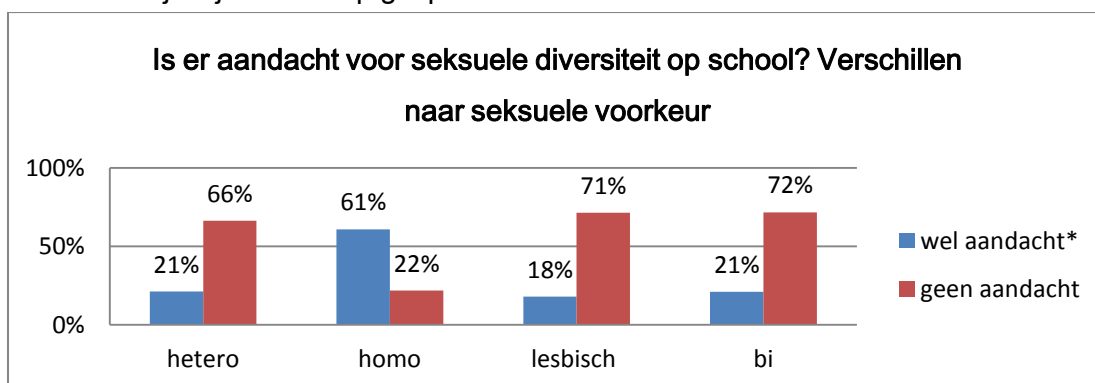
De studenten geven in grote meerderheid aan dat er nog maar weinig aandacht voor is: 75% zegt van niet, 21% zegt van wel. Uit de focusgroepgesprekken en de enquêtes bleek dat een groot deel van de studenten eerste- en tweedejaars zijn. Dit kan een verklaring zijn voor het hoge aantal dat aangeeft dat er geen aandacht voor is. Maar ook docenten geven aan dat er weinig of geen aandacht voor is.

Figuur 24 (links) MBO studenten: Is er aandacht in je opleiding voor seksuele diversiteit?

Figuur 25 (rechts) LHBT internetenquête studenten: Is er aandacht in je opleiding voor seksuele diversiteit?

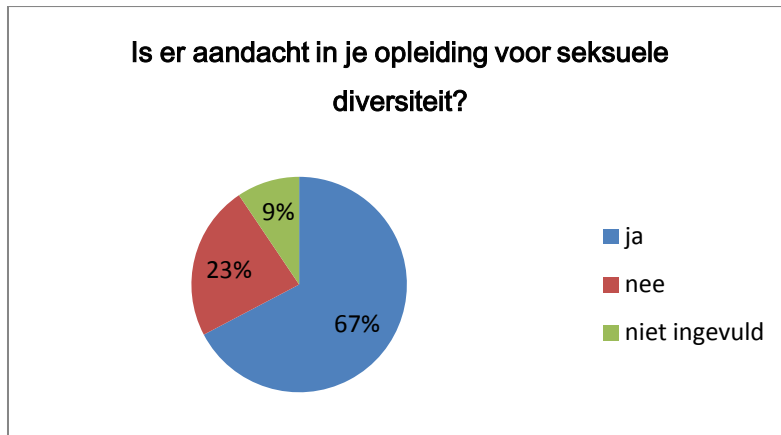
Homostudenten zien, in tegenstelling tot lesbische en bi-studenten, wel veel vaker aandacht. Misschien zijn zij er meer op gespist.

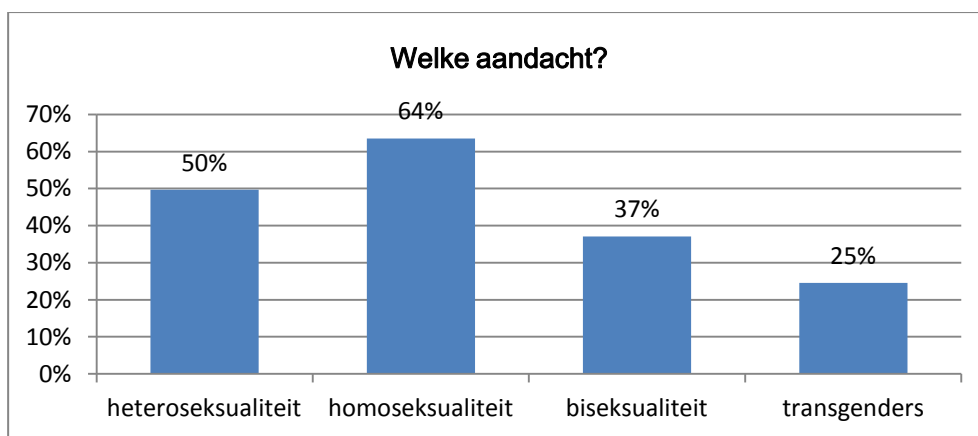
Figuur 26 MBO studenten over aandacht, uitgesplitst naar seksuele voorkeur

Bij de internetenquête groep zien we dat het vooral de homostudenten die aandacht zien, en veel minder lesbische en biseksuele studenten. Dit zien we ook terug bij de homo, lesbische en bi-studenten uit de voorstellingbezoekers.

De docenten vinden vaker dat er wel aandacht is voor seksuele diversiteit, volgens hen vooral voor homoseksualiteit, maar ook andere voorkeuren en identiteiten.

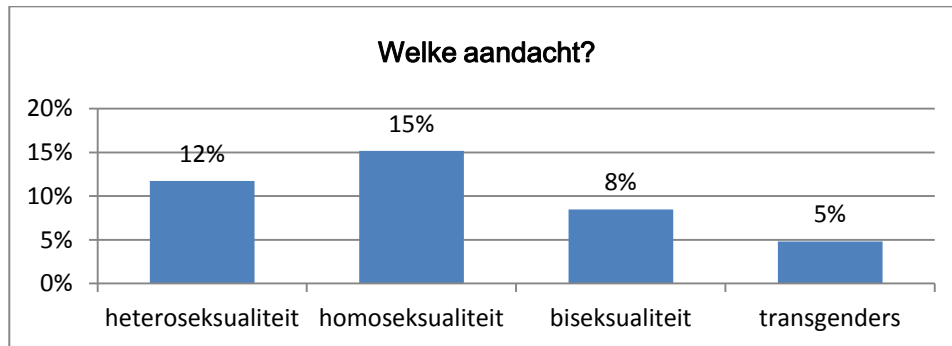

Figuur 27 Docenten: aandacht?

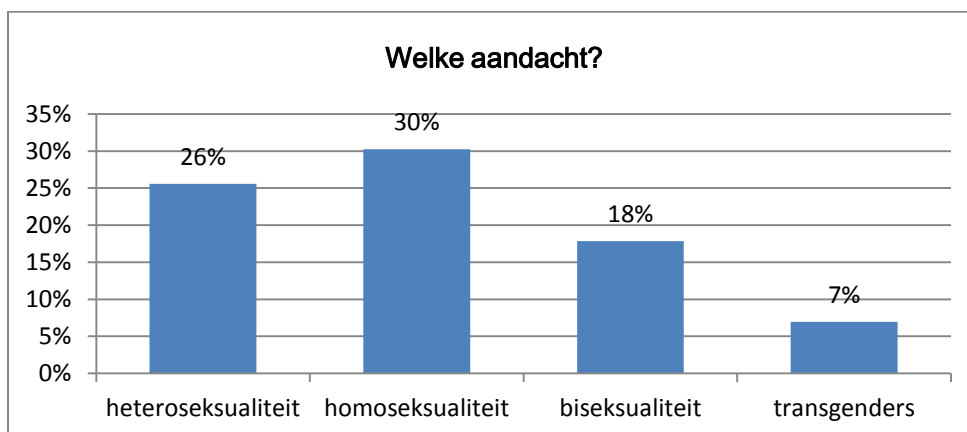
Figuur 28 Docenten: welke aandacht? (percentages van totale aantal respondenten)

Als studenten aangaven dat er wel aandacht was, was er vooral aandacht voor homoseksualiteit en heteroseksualiteit maar wat minder voor biseksualiteit en transseksualiteit.

Figuur 29 MBO studenten: Welke aandacht is er voor seksuele diversiteit? (percentages van totale aantal respondenten)

De LHBT internetenquête studenten zien vaker aandacht dan de voorstellingbezoekers, de verhoudingen tussen aandacht voor diverse seksuele voorkeuren en identiteiten is ongeveer hetzelfde.

Figuur 30 LHBT internetenquête studenten: Welke aandacht is er voor seksuele diversiteit?

Een transseksuele student merkt op:

Het probleem is groter dan soms lijkt, bij mij in de klas is er veel onwetendheid en daardoor ook veel vooroordelen. Ik ben niet uit de kast als trans dus daar heb ik geen problemen mee, maar met hoe mensen erover denken (raar, vies, ziek) zal ik ook nooit op school uit de kast komen. Dit geldt ook voor onwetendheid over homo's. Ik heb het idee dat klasgenoten nooit voorlichting hebben gekregen, want ook homoseksualiteit wordt als iets vies gezien, en homo's moeten vooral maar uit hun buurt blijven. (Ik heb verschillende klasgenoten vragen over LHBT gesteld, en geen van hen kende iemand die in die categorie valt.) (transseksuele student, 21, bouw & techniek, niveau 4, geen religie, Rotterdam) [lhbt 10-7-2013 20:04:20; nr. 105]*

Veel studenten vinden zichzelf tolerant, maar vinden al die aandacht voor seksuele diversiteit "niet nodig".

Jongen: "Ik snap echt niet waarom er zo moeilijk gedaan moet worden over homo's"

Slechts 10% van de studenten (294 in totaal) geeft voorbeelden van aandacht, 65% van hen zijn meisjes. Het aantal voorbeelden neemt toe naarmate het studieniveau hoger is: 12% van de voorbeelden komt van niveau 1 studenten, 40% van niveau 4 studenten. Ook geven biseksuele studenten (onder de voorstellingbezoekers) percentueel gezien veel meer voorbeelden (55%) dan hetero-, lesbische en homostudenten (9%, 20% en 25%). Van de LHBT internetenquête studenten geeft 26% voorbeelden. Dit zijn vooral lesbische studenten (48%) en wat minder homo (28%) en biseksuele studenten (24%).

Binnen de groep voorstellingsbezoekers is duidelijk welke opleidingen wel en niet aandacht besteden aan seksuele diversiteit. Bij specifieke opleidingen wordt herhaaldelijk gerefereerd aan een bepaald vak waar het aan de orde komt, zoals het vak "leer- en loopbaanbegeleiding" (LLB), "burgerschap" of aan het project, zoals seksuele voorlichting (Sense) of Voice OUT (EduDivers). Op andere opleidingen is de aandacht meer toevallig, bijvoorbeeld doordat een vriend(in) ervoor uit kwam. Bij de voorbeelden wordt nauwelijks genoemd wat er feitelijk in de les is gebeurd.

...de dag dat iedereen paars moest aantrekken tegen anti-homoseksualiteit
(heteroseksuele vrouw, 18, niveau 2, AOC, protestants) [student 130924B47]

Er hangen posters in het gebouw. (heteroseksuele vrouw, 22, niveau 4, vormgeving & media, geen geloof) [student 131010A013]

Veel studenten noemen het hebben van LHBT medestudenten als een voorbeeld van voorlichting. Dit blijkt uit diverse opmerkingen in de enquêtes maar ook uit de focusgesprekken.

We hebben een lesbienne in de klas... (heteroseksuele vrouw, 19, niveau 4, AOC, geen religie) [student 131114A021]

80% van de meiden is bi... (heterovrouw, 17, niveau 3, vormgeving & media, rooms katholiek) [student 131010A010]

De LHBT (internetenquête) studenten zijn vaak wat duidelijker over wat er nu eigenlijk in de klas gebeurde. Enerzijds geven ze aan dat er seksuele vorming wordt gegeven, maar dat de behandeling van seksuele diversiteit oppervlakkig was en voor LHBT'ers weinig ter zake:

We kregen les over discriminatie. Het ging over een jongen die gediscrimineerd werd omdat hij homo is en we moesten zeggen wat wij ervan vonden. (vrouw, 17, economie & bedrijf, niveau 4, protestants, twijfelt over haar seksuele voorkeur) [lhbt 10-7-2013 11:20:49; nr. 99]

We moesten wel opdrachten maken in een programma, maar naar mijn idee is ergens aandacht aan besteden toch even anders (student die geen geslacht invult, 21, bouw & techniek, niveau 4, geen geloof) [lhbt 10-7-2013 20:04:20; nr. 105]

Er wordt alleen verteld hoe je als heterostel seks kunt hebben en hoe je dat veilig doet enzovoort, over homoseksuele wordt alleen gezegd dat 'sommige mensen op hetzelfde geslacht vallen' en hoe dat dan heet. (lesbische student, 17, samenleving & onderwijs niveau 4, geen geloof) [lhbt 10-7-2013 20:25:06; nr. 115]

We hadden het over sexualiteit in z'n algemeen maar zo gow iemand iets zij over homo's werd er alleen nog maar geschreeuwd en gescholden zo gaat het altijd erg storend (lesbische student, 19, zorg & hulpverlening, niveau 4, geen religie) [lhbt 11-7-2013 18:28:47; nr. 100]

Zowel in de algemene enquête en de LHBT internetenquêtes zijn er (enkele) LHBT studenten die wel eens zelf incidenteel voorlichting hebben gegeven op hun eigen school of dat wel leuk zouden vinden. Soms was dit omdat ze gepest werden en het daar met de klas over wilden hebben.

Voorgenomen omgang met homo- en lesbische cliënten

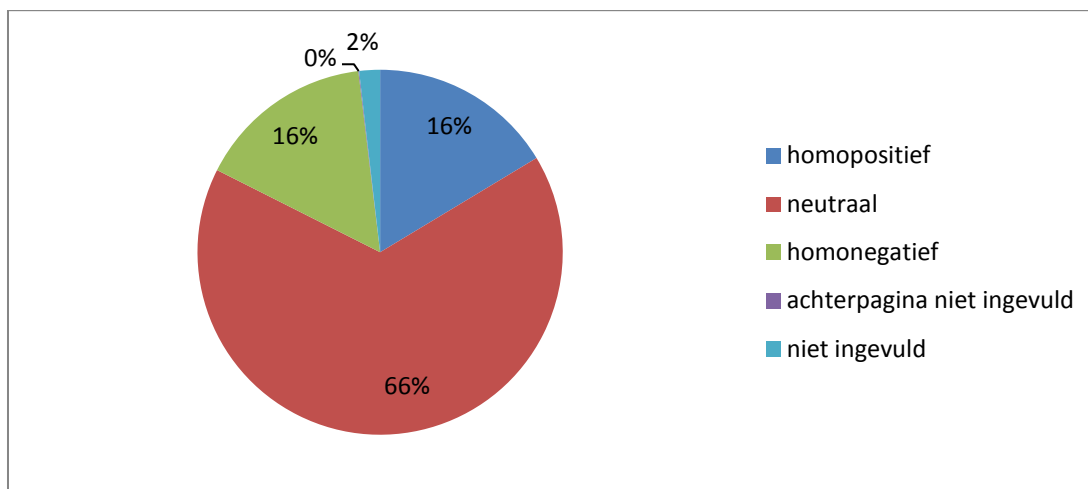
De tweede vraag over instellingsbeleid ging over beroepsvaardigheden, althans de intentie

daartoe. We vroegen hoe de student met homo- of lesbische klanten of cliënten zal omgaan.

De antwoordmogelijkheden waren:

1. ik zal correct maar afstandelijk zijn (dit hebben we geteld als "homonegatief")
2. ik zal liever niet met ze omgaan (dit hebben we geteld als "homonegatief")
3. ik zal ze net zo benaderen als andere klanten of cliënten (dit hebben we geteld als "neutraal", het zou ook een sociaal wenselijk antwoord kunnen zijn)
4. ik zal rekening houden met hun specifieke situatie en wensen (dit hebben we geteld als "homopositief")

We kregen als feedback van de medewerkers die de enquêtes invoerden, dat zowel studenten die over het algemeen positief waren, maar ook studenten die juist overwegend negatief waren, deze vraag vaak als "net zo benaderen als anderen" invulden. Dit wekte bij hen de indruk dat de studenten deze vraag misschien positiever opvatten dan wij bedoelden. We weten niet wat de overwegingen van de studenten waren. Dat is wel belangrijk, want tweederde van de studenten vult dit antwoord in.

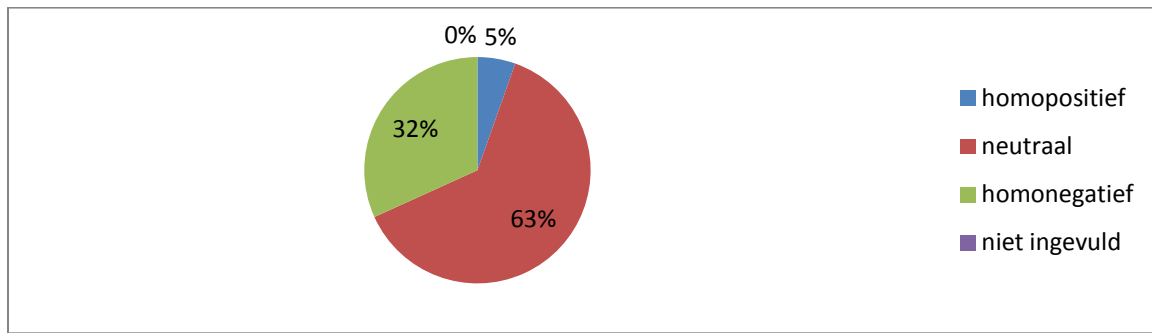
Figuur 31 MBO studenten: Hoe zal je met homo/lesbische cliënten/klanten omgaan?

Uit de focusgesprekken krijgen we de indruk dat studenten vaak (nog) geen idee hebben van diversiteit of omgaan daarmee. Ze weten nog niet dat vrouwen en mannen, Islamitische cliënten of LHBT cliënten mogelijk specifieke zorgwensen (zorgopleiding), voorlichtingswensen (onderwijs en samenlevingsopleidingen), of filmwensen (mediastudies) hebben.

Uit de mentorgesprekken kwam naar voren dat de meeste opleidingen, vooral de zorg, welzijn en onderwijsopleidingen, diversiteitcompetenties erg belangrijk vinden. Men probeert

dit via individuele coaching en ook wel via lessen te laten inzinken, maar als het gaat om heftige meningen en hoog oplopende emoties, voelen docenten zich vaak onthand. Maar ook werdesignaleerd dat de aandacht voor diversiteitcompetenties op zich aanwezig is, zij het via culturele diversiteit en onder de noemer van "intercultureel vakmanschap". Er is een landelijke MBO werkgroep die zich richt op diversiteit en LOB. Een van de deelnemers daaraan² daarvan vindt dat het daarin moet worden meegenomen.

De LHBT internetenquête studenten schatten hun medestudenten negatiever in. Ze denken twee keer zo vaak dat hun medestudenten negatief zullen zijn naar LHBT cliënten of klanten en maar weinig denken dat ze positief zullen zijn.

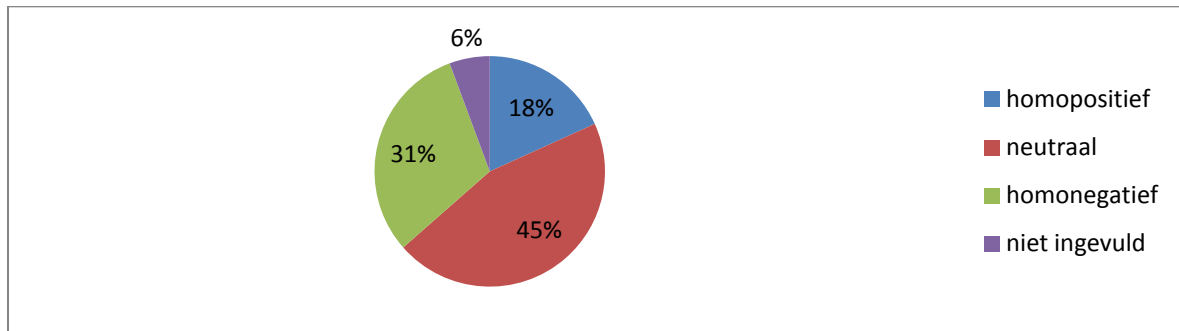

Figuur 32 LHBT internetenquête studenten: Hoe denk je dat je medestudenten gemiddeld met LHBT klanten/cliënten zullen omgaan?

Meisje: "ik heb ergens gewerkt waar een homostel de leidinggevenden zijn. Er kwamen jarenlang vaste klanten naar ons toe maar toen het stel uit de kast kwam zijn ze weg gebleven" (Utrecht)

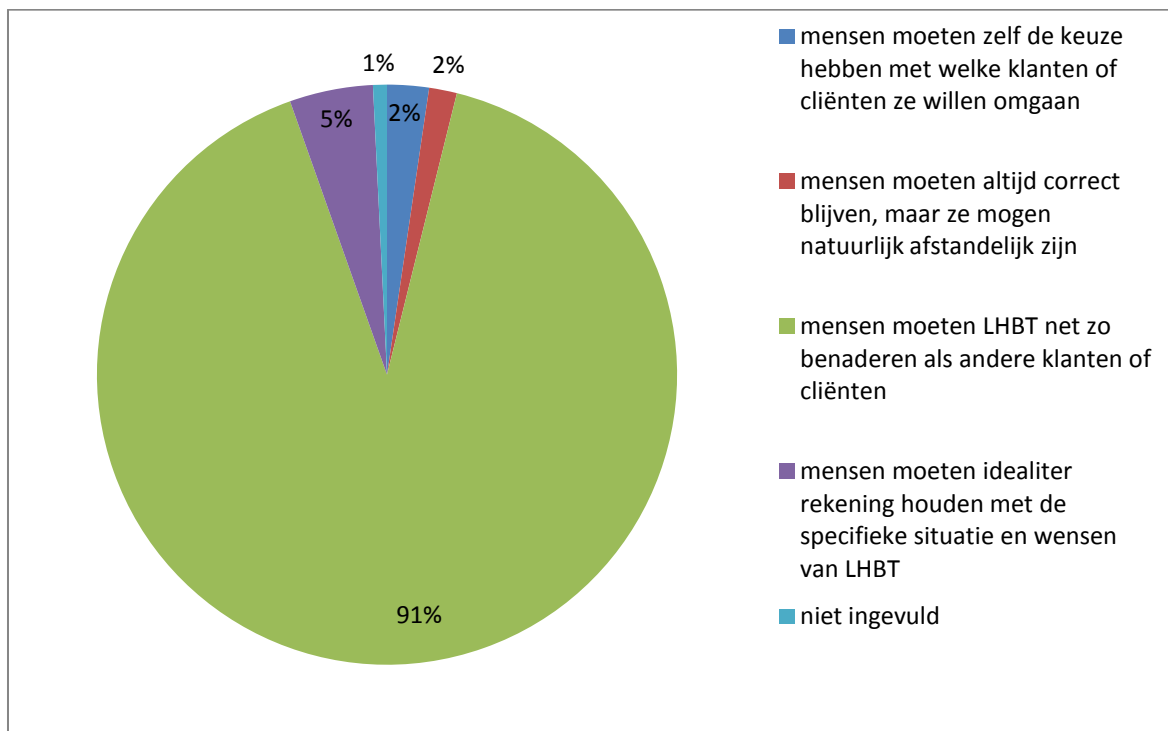
De docenten schatten in dat een groter percentage studenten negatief zal zijn dan de studenten zelf zeggen. Hiermee sluiten ze aan bij de LHBT (internetenquête) studenten, maar ze sluiten qua inschatting van de positiviteit juist weer aan bij de heterostudenten.

² Liesbeth Gamadia

Figuur 33 Docenten: Hoe zullen studenten met homo/lesbische cliënten/klanten omgaan?

Aan de LHBT internetenquête studenten hebben we hiernaast ook nog gevraagd wat zij denken dat hun medestudenten moeten leren. Ze kregen daarbij de keuze tussen vier opties.

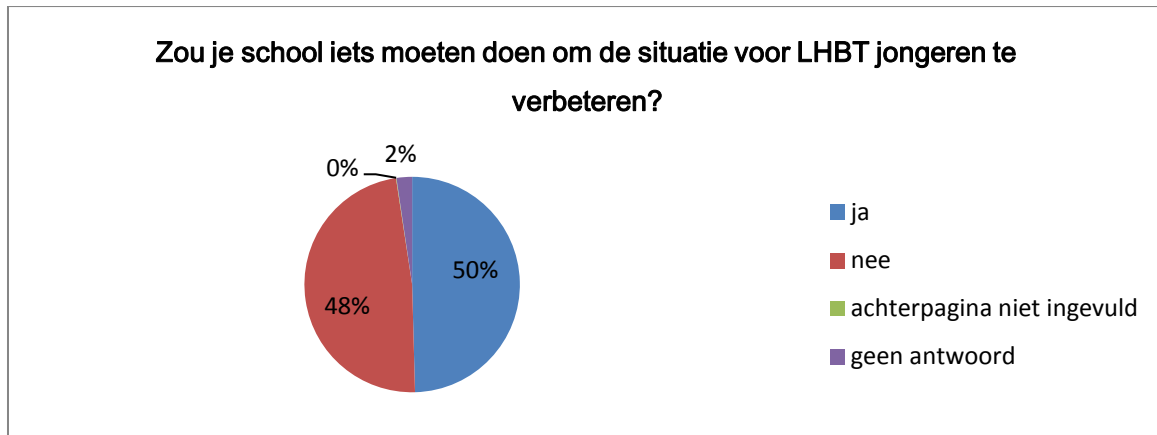
Figuur 34 LHBT internetenquête studenten: Wat studenten volgens LHBT studenten moeten leren

Het overgrote deel van de LHBT studenten pleit voor gelijke behandeling, een zeer klein deel voor diversiteitbeleid. Het kan zijn, dat ook LHBT studenten nog te weinig inzicht hebben in wat diversiteitbeleid inhoudt. Maar het kan ook zijn dat ze erg graag als 'hetzelfde' willen worden aangezien.

Verbetering

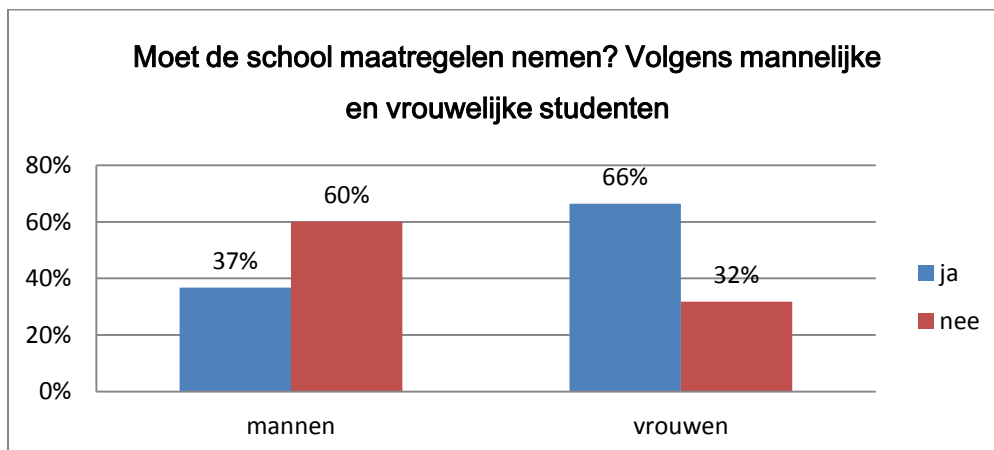
We hebben zowel aan studenten, LHBT studenten en docenten gevraagd of de school iets zou moeten doen om de situatie voor LHBT jongeren te verbeteren. Van de

voorstellingbezoekende studenten zegt 48% van niet, 50% van wel (2% heeft de vraag niet ingevuld). Bij deze vraag kon men "nee" invullen of "ja, ..." en dan de opties "regels tegen pesten", "meer voorlichting", "goede begeleiding voor homojongeren", "een gay/straight alliance (verbeterclub van homo- en heterostudenten) op school". Men mocht meerdere antwoorden tegelijk invullen.

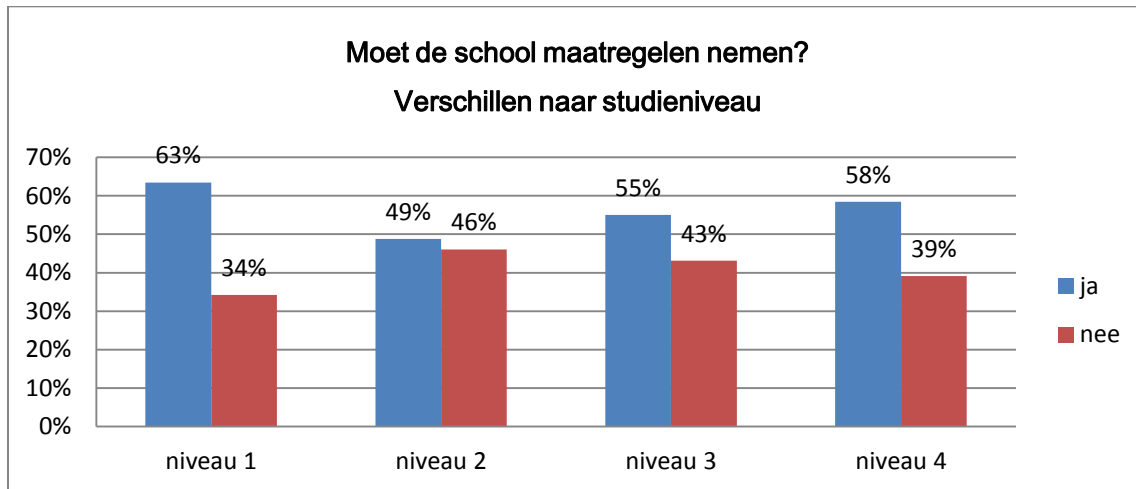
Figuur 35 MBO studenten: Zou je school iets moeten doen om de situatie voor LHBT jongeren te verbeteren?

We concluderen dat studenten nogal van mening verschillen over de vraag of de school iets zou moeten doen aan seksuele diversiteit.

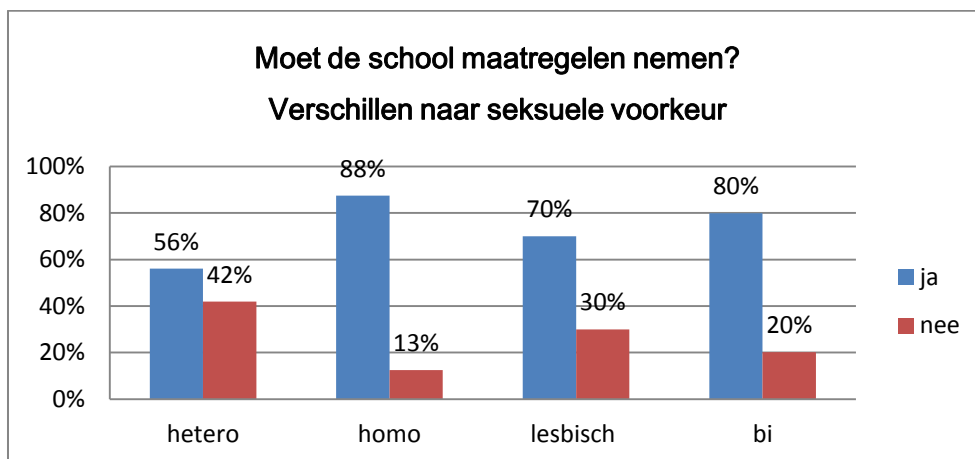
Figuur 36 MBO studenten: Moet de school maatregelen nemen? Volgens mannelijke en vrouwelijke studenten

Het is duidelijk dat jongens veel vaker vinden dan meisjes dat er *niet* iets moet gebeuren (60% tegen 32%).

Figuur 37 MBO studenten: Moet de school maatregelen nemen? Verschillen naar studieniveau

Geloof speelt nauwelijks een rol van betekenis. Qua niveau valt het op dat niveau 1 studenten wat meer vinden dat er maatregelen moeten komen.

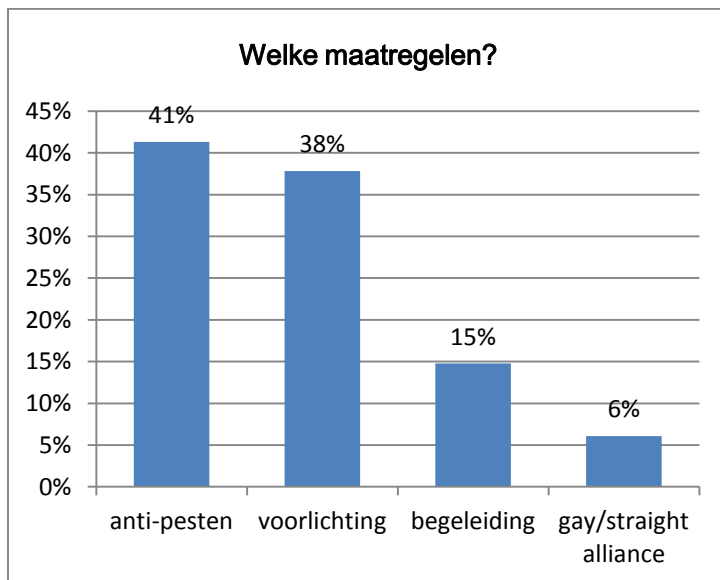

Figuur 38 MBO studenten: Moet de school maatregelen nemen? Verschillen naar seksuele voorkeur

De LHB voorstellingbezoekers vinden meer dan heteroseksuele studenten dat er *wel* maatregelen moeten worden getroffen (56-88%, gemiddeld 73% tegen 55%). Maar binnen de LHB groep is het opvallend dat toch nog 20% van de biseksuele studenten en 30% van de lesbiennes *niet* vindt dat er maatregelen moeten worden getroffen. De LHBT internetenquête studenten vinden met 76% net iets vaker dan de LHB voorstellingbezoekers dat er maatregelen moeten worden getroffen.

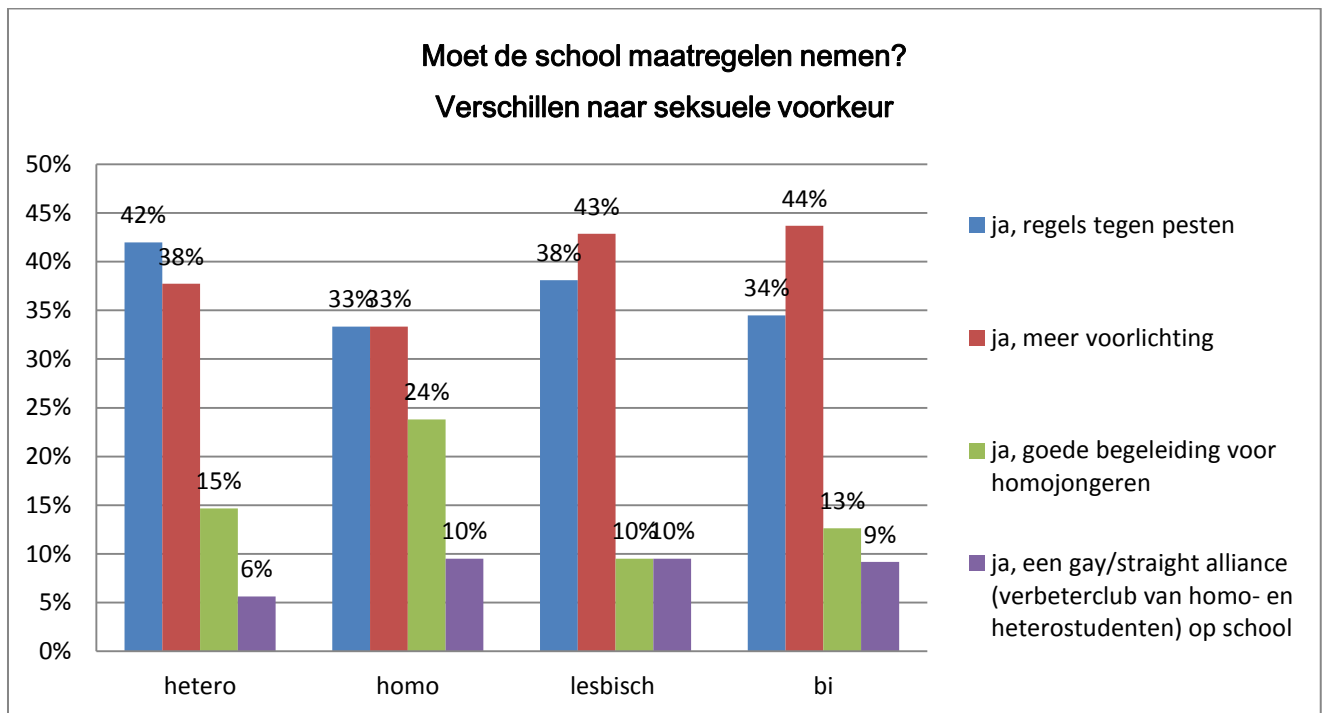
Docenten willen met een nog wat grotere meerderheid van 82% dat er meer maatregelen komen.

Vervolgens hebben we gevraagd welke maatregelen men dan zou willen (laten) nemen. Men kon meer maatregelen tegelijk kiezen.

Figuur 39 MBO studenten: Welke maatregelen?

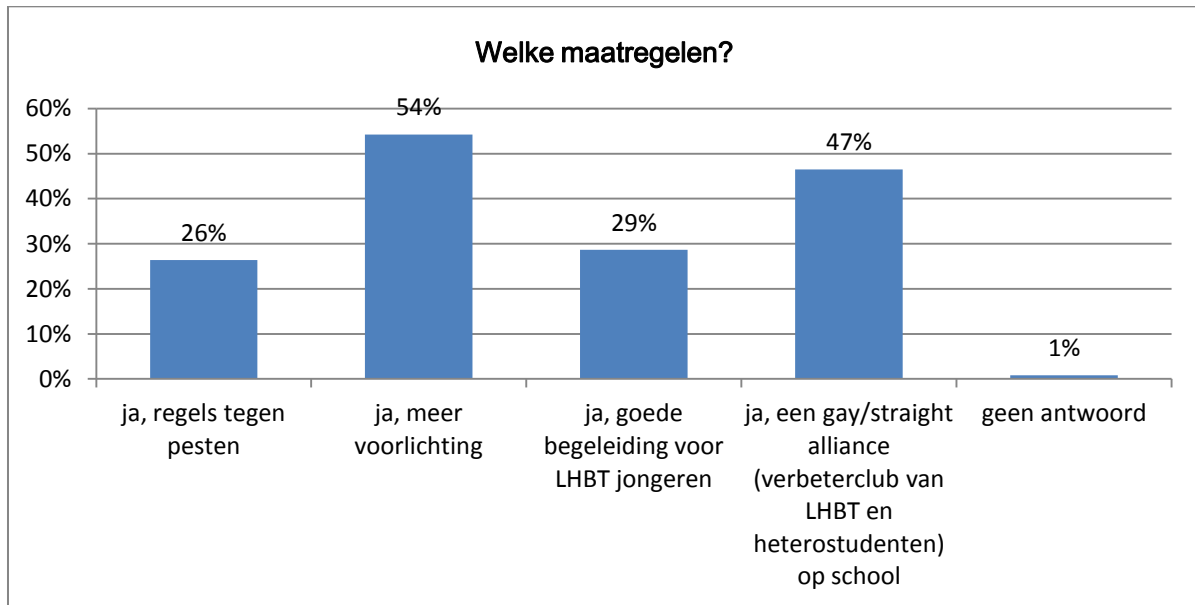
Van de studenten die wel maatregelen wilden, vond 41% dat anti-pestmaatregelen moesten worden getroffen en 38% dat er meer voorlichting moest komen. Kleinere aantallen vonden dat er meer begeleiding moest komen of een gay/straight alliance of een combinatie van meerdere maatregelen.

Figuur 40 MBO studenten: Moet de school maatregelen nemen? Verschillen naar seksuele voorkeur

Het is natuurlijk interessant te bekijken of de 95 LHBT voorstellingbezoekers van mening verschillen van heterostudenten wat betreft het soort gewenste maatregelen. Daarbij valt op dat biseksuele studenten relatief gezien meer vragen om voorlichting en dat homostudenten relatief meer vragen om begeleiding. De verschillen in wensen voor een gay/straight alliance zijn gebaseerd op slechts enkele studenten en daarom te klein om een oordeel aan te verbinden. Ook valt op dat de heterostudenten meer vragen om maatregelen tegen pesten dan LHBT studenten.

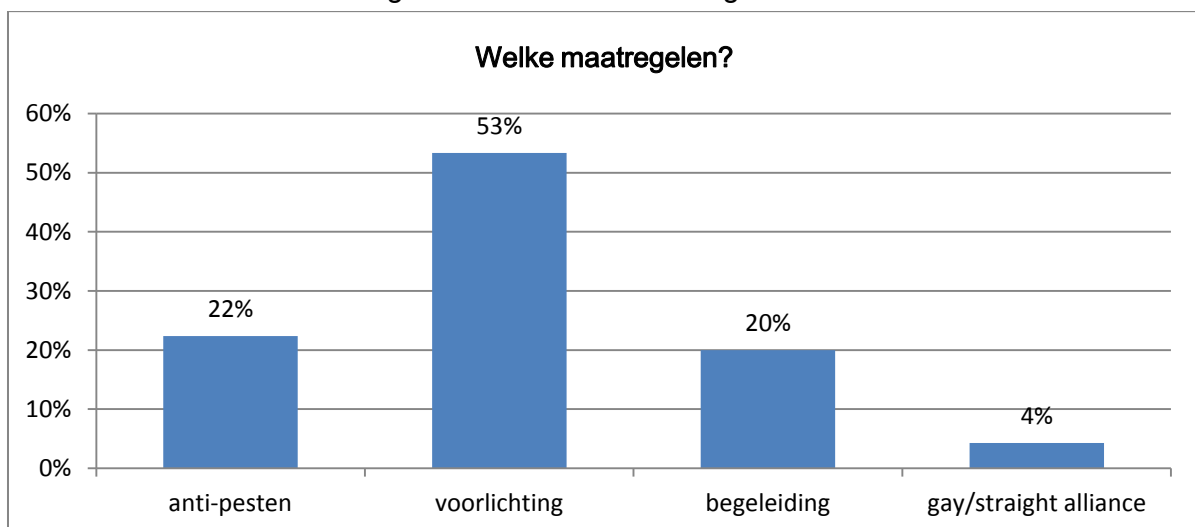
Meisje: "ik ben lesbisch en ik durf daar voor uit te komen nu. Ik ben gepest maar heb coaching gekregen en nu durf ik uit te komen voor mijn gevoel" (Breda)

Figuur 41 LHBT internetenquête studenten: Welke maatregelen?

De LHBT internetenquête studenten pleitten vooral voor voorlichting en een gay/straight alliance en veel minder voor anti-pestmaatregelen. Dit is niet verbazingwekkend omdat deze studenten vooral geworven zijn via het Jong & Out netwerk, waarin het begrip GSA meer bekend is.

De docenten kozen voor een groot deel voor voorlichting.

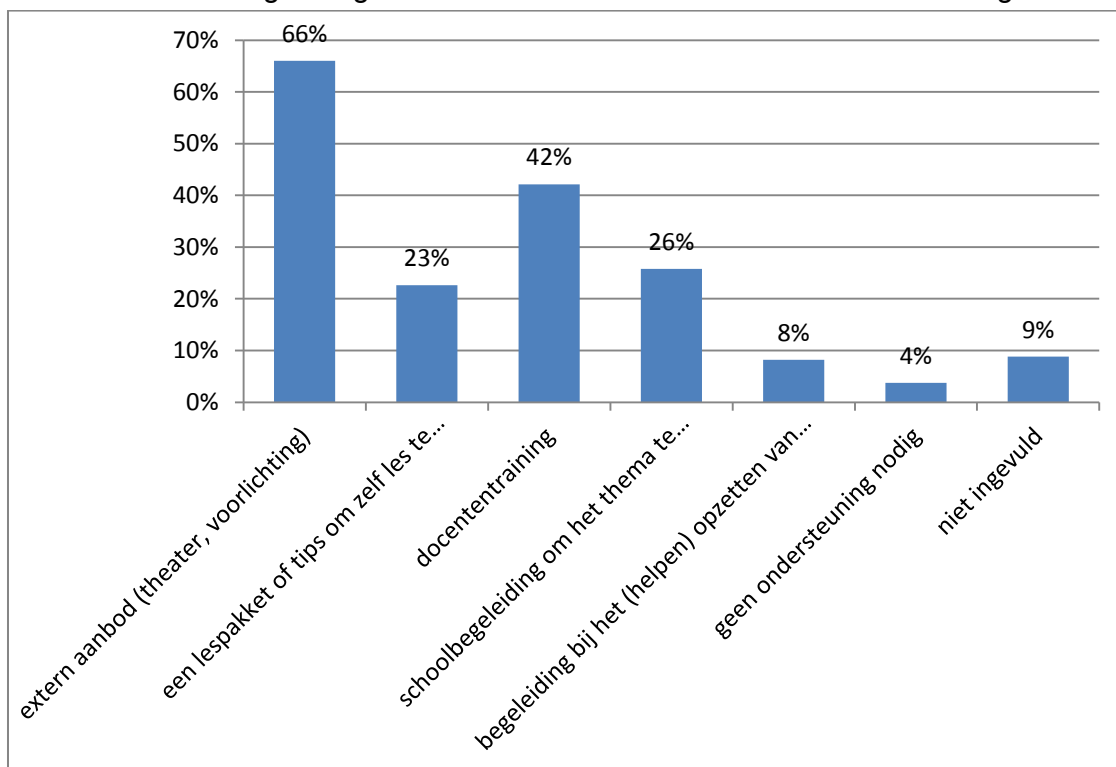
Figuur 42 Docenten: Welke maatregelen?

Docenten noemen meerdere malen het vak LLB en "een seksproject" als locatie voor de lessen. Concreet noemen ze ook COC voorlichting, Voice OUT en losse discussies naar aanleiding van de coming-out van een student als voorbeelden van hoe dit kan.

Bij de focusgesprekken bleek dat de discussie over mogelijke studentenbegeleiding vaak uitliepen op suggesties voor voorlichting en bespreekbaarheid. Wellicht veronderstelt men dat dit elkaar overlapt, of men kan zich bij begeleiding van LHBT studenten weinig voorstellen.

In de mentorengesprekken hebben we ook aan de orde gesteld hoe de instelling omgaat met omgangsvormen. Daarbij bleek dat men "weet" dat er een protocol is, maar niet wat er in staat, of waar het te vinden is. Mentoren zien de noodzaak hier in het verlengde van diversiteitscompetenties ook iets aan de omgangsvormen op school zelf te verbeteren, maar zien niet goed hoe ze de instelling op dit punt kunnen helpen veranderen vanuit hun positie als mentor binnen een specifieke opleiding. De grootte van de school is daarbij een organisatorisch probleem, want wie coördineert het? Omgangsvormen zijn nauwelijks een aandachtspunt van het centrale management, maar "passen" ook niet goed in het op onderwijsinhoud gerichte management van elke opleiding op zich. Daarbij zijn de studenten vaak op stage en niet in het gebouw.

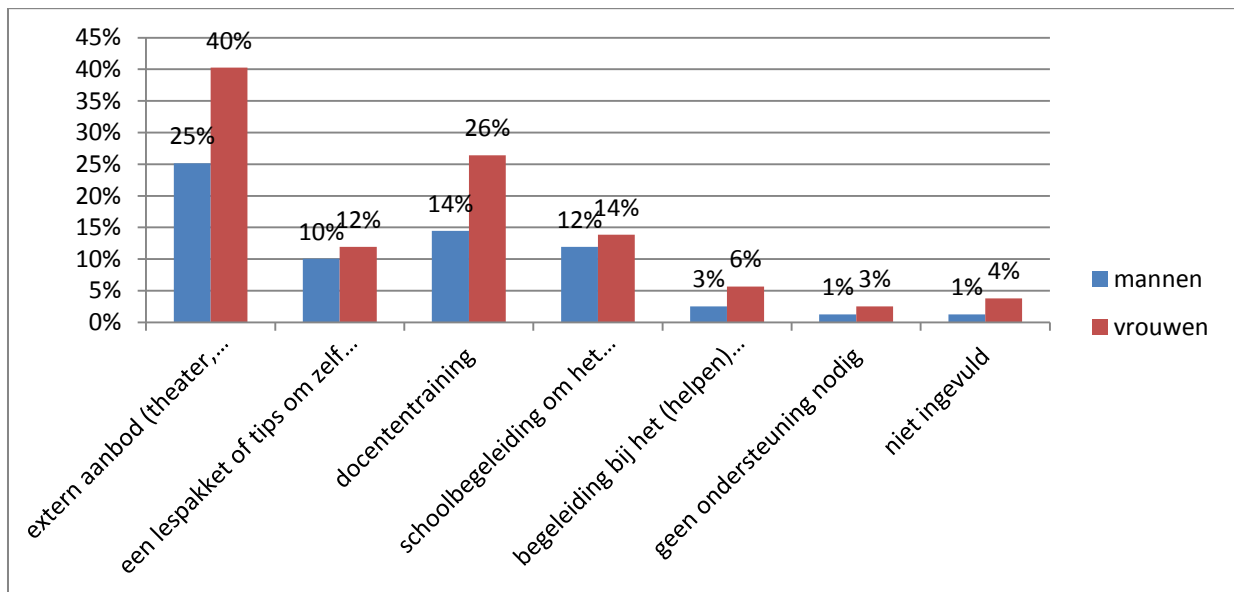
De docenten is ook gevraagd naar hun wensen voor eventuele ondersteuning.

Figuur 43 Docenten: wensen voor ondersteuning

Daarbij is extern aanbod de grootste wens: dit is (ook op basis van de opmerkingen bij de enquêtes en in de focusgroepen) sterk beïnvloed door het succes van Theater AanZ.

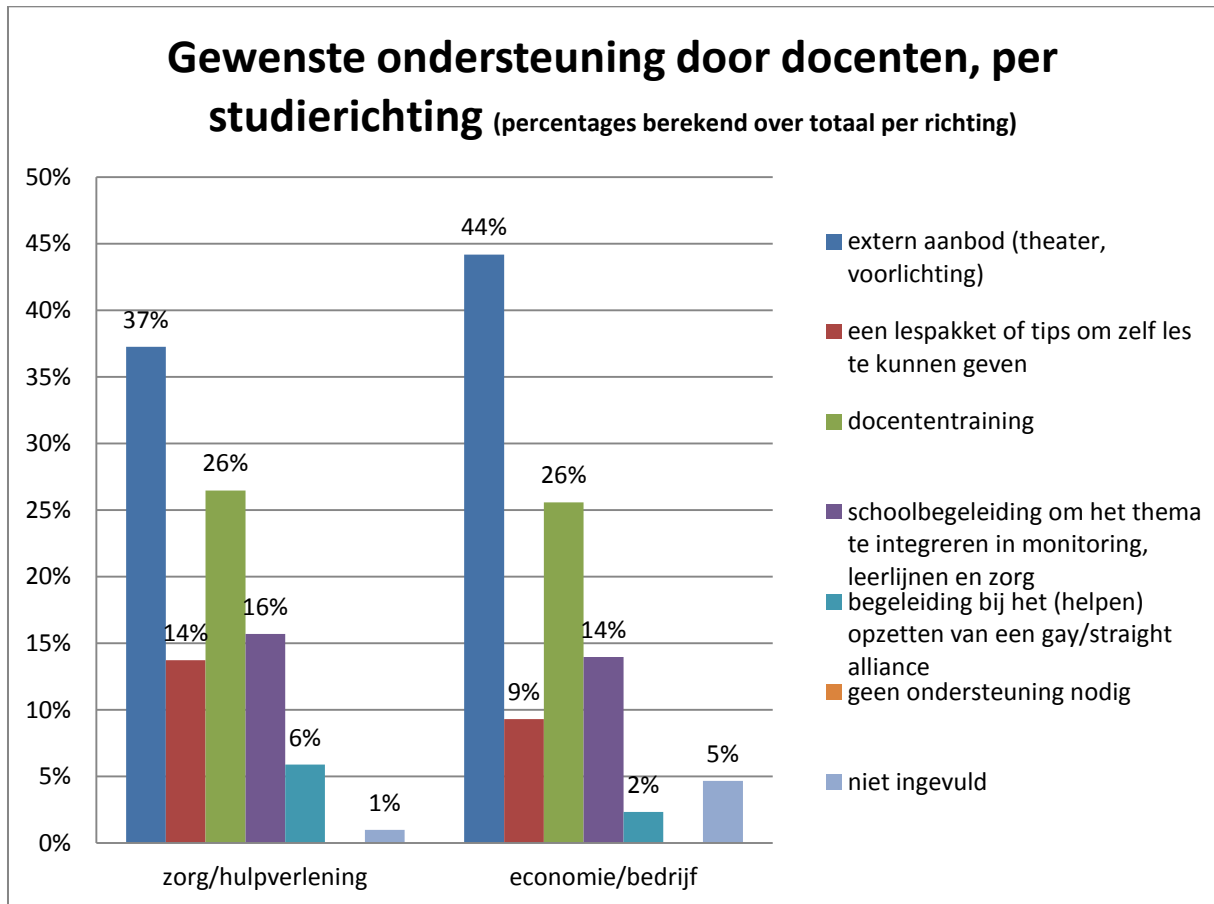
Docententraining neemt een goede tweede plaats in. Schoolbegeleiding en een lespakket zijn de gedeelde derde prioriteit.

Figuur 44 Wensen voor ondersteuning: verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke docenten

Vrouwelijke docenten willen op veel items bijna twee keer zo vaak ondersteuning als mannelijke docenten.

We wilden de wensen voor ondersteuning ook graag uitsplitsen naar studierichtingen, maar dat was moeilijk omdat het aantal docenten voor het merendeel van de opleidingen te klein is. Als we de richtingen zorg/welzijn vergelijken met economie/bedrijf (102 en 43 docenten), zien we niet echt grote verschillen. Daarbij moeten we de kanttekening maken dat 43 docenten een te klein aantal is om een solide oordeel op te baseren.

Figuur 45 Docenten: Gewenste ondersteuning door docenten, per studierichting (percentages berekend over totaal per studierichting)

Uit de focusgroepgesprekken kwamen een aantal suggesties. De focusgroepgesprekken waren ingedeeld in de categorieën "in de lessen", "schoolomgeving", en "studentenbegeleiding". We geven enkele van de meest opvallende opmerkingen. Een volledig overzicht is bijgevoegd als bijlage

In de lessen

- Leren over verschillen (LHBT, ras, cultuur, geloof)
- Vooroordelen wegnemen
- Meningën uitwisselen, maar "het is vies" zeggen is onvoldoende gesprek, vragen: "hoe zouden jouw ouders reageren?"
- Leren hoe je met elkaar omgaat
- Zorg dat het niet een "te apart" onderwerp wordt, luchtig houden

- Eigen verhalen gebruiken
- In mentoruren, loopbaanoriëntatie, burgerschap, bij het begin van het jaar
- Zelfvertrouwen leren
- Leren samenwerken, elkaar te vertrouwen, eerlijk zijn
- Interactief werken, rollenspel ("stel je voor.."), (samen) opdrachten maken zoals film, over de streep oefeningen
- Goede sfeer creëren
- Docent moet verder gaan dan beroepsinhoudelijk

Schoolomgeving

- Normen en waarden van de school helder hebben en maken
- Openheid en tolerantie van de school zichtbaar maken: posters, regenboogvlag, project, social meeting dag, etc.
- Samen regels maken
- Afspraken schoolbreed maken
- Streng en duidelijke regels hebben en die ook toepassen
- Elkaar aanspreken op overtreding van regels, pesten en op goede omgangsvormen
- Docenten hebben lef nodig om dingen aan de orde te stellen
- Zorg voor meelevendheid
- Zorg dat studenten weten waar ze naartoe kunnen stappen
- Kringgesprekken om over je schoolervaringen te kunnen praten
- Zorgen dat er consequenties zijn na discriminatie, opnemen in protocol
- Met beide partijen in conflicten praten
- Openlijke LHBT docenten kunnen een voorbeeldfunctie hebben
- Alle docenten hebben voorbeeldfunctie wat betreft goede omgangsvormen

Studentenbegeleiding

- Vertrouwenspersoon die echt openstaat hebben
- Bekend maken hoe je de vertrouwenspersoon kunt bereiken

- Als een student de eigen mentor te eng vindt, dan maatschappelijk werker beschikbaar hebben
- Gay/Straight Alliance of een soort groep waar je heen kan
- Er veel met elkaar over praten
- Groep én individu sterker maken
- Openheid
- Vragen aan homofoben": "wat is je probleem?"
- Een therapeut/hulplijn voor homofoben instellen
- Een workshop of training voor LHBT studenten en docenten die ervoor willen uitkomen; zelfvertrouwen, ook voor meelopers
- Ondersteuning bij coming-out op school
- Kennis van docenten over hoe je leerlingen kunt helpen
- Met zijn allen naar de Gay Pride
- Paarse Vrijdag vieren
- Bij een voorval als coming-out of pesten er aandacht aan besteden in de klas

4. Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk geven we eerst samenvattende conclusies over de onderzoeksgroep, de omgangsvormen, de mogelijkheid ervoor uit te komen, de aandacht voor seksuele diversiteit op MBO's en wensen voor verbetering. Daarna geven we aanbevelingen voor verbetering van de aanpak van MBO's, voor mogelijke vervolginiciatieven en voor onderzoek.

Oververtegenwoordiging alfa studies en vrouwen

Dit verkennende onderzoek naar de situatie rond seksuele diversiteit in MBO instellingen is gebaseerd op enquêtes onder 2828 hetero en 118 LHBT studenten die voorstellingen van Theater AanZ bijwoonden, 129 LHBT studenten die via internet een enquête invulden, 159 docenten, en de aantekeningen van opmerkingen na de voorstellingen, van 35 focusgesprekken over schoolbeleid en 6 gesprekken met mentoren. In de onderzoeksgroep zitten meer dan gemiddeld studenten uit de studies zorg & hulpverlening en onderwijs & samenleving, waardoor de resultaten misschien een te positief beeld geven.

Omgangsvormen

Tegen onze verwachtingen in, zijn MBO studenten niet toleranter dan middelbare scholieren. In beide groepen is er een percentage van circa 15-30% dat nogal negatief is over seksuele diversiteit. Maar waar circa 40% van de VO scholieren onzeker is over hun relatie tot homo's en lesbo's, daar zijn MBO studenten vaker vaster in hun overtuigingen; een groter percentage is positief. Dit verschilt echter sterk per vraag. Samen een opdracht maken is niet zo'n probleem, maar een kamer delen op werkweek of elkaar aanraken, stuit op meer weerstand. De LHBT studenten schatten deze houding van hun medestudenten goed in, maar docenten zijn meer wisselend in hun inschatting. Zij schatten vaak in dat hun studenten onzekerder zijn dan ze in werkelijkheid zijn. Ze slaan de plank geregeld mis in hun inschatting waar de studenten afstand zouden nemen tot hun LHBT medestudenten en waar niet.

Afwijken van de gendernorm is zowel in het VO als het MBO lastig. Ruim de helft van de studenten vindt dit storend of is er onzeker over. De LHBT studenten schatten de reactie van hun medestudenten wat dit betreft nog wat negatiever in. Maar homo- en lesbische studenten zijn zelf ook niet altijd zo tolerant als het gaat om afwijkend gendergedrag. Alleen biseksuelen hebben daar minder moeite mee.

Mentoren vinden het lastig om het institutionele beleid rond omgangsvormen te beïnvloeden. Hun actieradius is vooral gericht op individuele coaching van studenten en als docent in groepslessen. Ze weten niet hoe ze het instituutsbeleid hierop kunnen verbeteren. Er lijkt ook

niemand verantwoordelijk voor te zijn op een hoger niveau.

Coming-out

De meningen over het schoolklimaat verschillen sterk. Van de studenten zegt 15% dat je er niet voor uit kunt komen op school en 15% dat het naar iedereen kan. Bij de docenten zegt 9% van niet en 24% dat het naar iedereen kan. De LHBT studenten zeggen ook in 9% van de gevallen dat het niet kan, maar 47% vindt van wel. Daarbij moeten we er rekening mee houden dat de internetenquêtegroep een wat meer weerbaar gezelschap is. Tussen de 35 en 49% van de studenten is het er wel over eens dat als je het kunt vertellen, dan alleen naar je beste vrienden. Uit de focusgesprekken en opmerkingen bij de enquêtes blijkt dat er binnen MBO's sterke meningen voor- en tegen seksuele diversiteit bestaan - ook binnen zorgopleidingen - waardoor het sterk zal afhangen van je medestudenten of en hoe je ervoor uit kunt komen. In sommige gevallen kom je terecht in een zorgzame groep, in andere gevallen word je mogelijk bedreigd met pesten en geweld.

Aandacht voor seksuele diversiteit

Er is nog niet veel aandacht voor seksuele diversiteit in MBO's. Studenten zien dat nog minder dan docenten. De aandacht die er wel is, vindt vaak plaats in leer- en loopbaanbegeleiding (LLB of LOB) en binnen seksuele vorming, en soms als er een student voor uitkomt. De aandacht voor seksuele diversiteit lijkt echter vaak oppervlakkig te zijn. LHBT studenten geven voorbeelden waaruit blijkt dat er nauwelijks discussie plaatsvindt, of dat de discussie slecht begeleid wordt. Als het aan de orde komt, gaat er het wel over "dat je homo's niet mag discrimineren" maar de stap naar diversiteitsbesef in het kader van de beroepsopleiding komt niet aan de orde. Inhoudelijk gaat het vooral over homoseksualiteit en niet over bi, of transseksualiteit. Men geeft ook aan dat er nauwelijks aandacht is voor heteroseksualiteit, maar uit de opmerkingen blijkt dat er wel aandacht is voor seksuele vorming - die waarschijnlijk voor een groot deel over heteroseksualiteit gaat. Misschien vatten de heterostudenten dit niet op als aandacht voor heteroseksualiteit.

Ongeveer 15% van de studenten zegt negatief te zullen omgaan met toekomstige LHBT cliënten of klanten. De internetenquête LHBT studenten en ook de docenten schatten echter in dat ongeveer twee keer zoveel studenten negatief zal zijn naar LHBT cliënten of klanten. Zowel de hetero- als LHBT studenten vinden dat gelijke behandeling van cliënten of klanten de voorkeur verdient. Er is nog nauwelijks besef dat goed diversiteitsbeleid inhoudt dat je rekening houdt met specifieke wensen van verschillende doelgroepen, waaronder LHBT.

Wensen voor verbetering

Een groot deel van de docenten en de LHBT studenten pleit voor verbetering en met name door een combinatie van maatregelen. De heterostudenten zijn daar meer verdeeld over. Door de schaalgrootte van MBO instellingen en daarbinnen het werken in kleine teams en docenten die veel op individuele basis met studenten omgaan, lijkt het voor een MBO instelling lastiger te zijn om te komen tot een gedragen aanpak op het gebied van omgangsvormen, burgerschap en diversiteit. Dit wordt al snel benoemd als een kwestie van competenties van docenten, waardoor de aanpak mogelijk te snel beperkt wordt tot ondersteuning van individuen. Bij de studenten zien we deze individualiserende tendens terug in de opmerkingen na de voorstellingen “dat iedereen zij eigen mening heeft, en dat je die toch niet kunt beïnvloeden”. Uit onderzoek blijkt echter dat individuele verbetering niet automatisch leidt tot betere organisaties. Als het personeel niet op één lijn zit of wisselend omgaat met controversiële kwesties, krijgen studenten ambigue boodschappen en concluderen zij dat persoonlijke opvattingen en gedrag – ook als die professioneel onwenselijk zijn – acceptabel of gangbaar zijn. Om op zulke kwesties “gedragen gedrag” van zowel personeel als studenten te ontwikkelen, zijn team- en meer overkoepelende afspraken en implementatie nodig.

Er is een landelijke MBO werkgroep die zich richt op diversiteit en LOB; leden daarvan pleiten voor integratie van seksuele diversiteit in dat kader. Dit kader is tot nu toe vooral gericht op intercultureel vakmanschap. Dat biedt een ingang en een kader, maar het kader wordt tot nu toe vooral intercultureel ingevuld. Het was ons uit de ervaringen uit de enquêtes en de voorstellingen ook nog niet duidelijk hoe het werk van deze werkgroep inzinkt op de werkvloer. Mogelijk kan dit versterkt worden.

Aanbevelingen voor de aanpak in MBO's

1. Op MBO's is nog nauwelijks aandacht voor seksuele diversiteit, maar er zijn wel aanknopingspunten. Ten eerste is er de beroepscomponent, die vooral belangrijk is voor sociale beroepen waarin de studenten later te maken krijgen met diverse soorten cliënten en klanten. Dit aspect "diversiteit" kan worden uitgewerkt. Daarbij zou het besef dat goed diversiteitsbeleid meer is dan alleen gelijke behandeling kunnen worden uitgewerkt. Inbedding in servicedocumenten over diversiteit en intercultureel vakmanschap kan een ingang zijn, mits de interculturele sensitiviteit niet de seksuele en gender sensitiviteit overvleugelt, en mits zulke documenten ook effectief geïmplementeerd worden.
2. Veel aanbevelingen gaan in de richting van externe voorlichting. Het is daarom zeker aan te bevelen dat Theater AanZ versterkt kan doorgaan met haar voorstellingen van "Geen

Gezicht". Dit is een hoog gewaardeerde openingszet in opleidingen. We maken uit de enquêtes en uit de focusgesprekken op dat er ook behoefte is dit evenement meer in te bedden en er een vervolg aan te geven. In eerste instantie denkt men daarbij aan voorbereiding en nabespreking van de voorstelling, maar men denkt ook over hoe aandacht voor diversiteit en seksuele diversiteit beter onderdeel kan worden van de hele beroepsvoorbereiding. Dit pleit voor een doorlopende leerlijn door de hele opleiding.

3. De meningen over of en hoe men in het omgangsvormenbeleid aandacht moet hebben, lopen uiteen. Dit heeft ons inziens met verschillende zaken te maken. MBO instellingen zijn erg groot. Men heeft altijd wel een omgangsvormenprotocol, maar lang niet iedereen kent het en het wordt zeker niet consequent toegepast. Het omgangsvormen 'beleid' wordt daardoor meestal een kwestie van al dan niet warme omgang van mentoren met studenten. Dat is prima voor individuele coaching maar werkt onvoldoende voor de sfeer in de instelling als geheel. Docenten en teamcoördinatoren weten niet zo goed hoe ze hiermee kunnen omgaan. Begeleiding van instellingen bij versterking van hun beleid rond omgangsvormen en burgerschap kan oplossingen bieden. Dit zal waarschijnlijk actief aangeboden moeten worden, omdat de directies van de meeste MBO instellingen op dit moment dit waarschijnlijk nog niet als prioriteit zien.

Aanbevelingen onderzoek

1. Bij een onderzoek als dit is het beter om focusgroepgesprekken niet te laten doen door een gespreksleider maar door een onderzoeker die geschoold is in onderzoeksmatige focusgesprekken en goed op de hoogte is van hoe schoolbeleid werkt. Ook moeten onderzoekers goed rekening houden met de logistieke problemen en mogelijkheden om zulke gesprekken goed te organiseren.
2. De vragen over omgangsvormen moeten voor studenten van lagere niveaus worden aangepast qua formulering zodat er geen misverstanden over de vragen kunnen ontstaan.
3. De goede voorbeelden op het terrein van schoolbegeleiding beperken zich tot nu toe vooral tot middelbare scholen. Door de schaalgrootte en de 'uithuizigheid' van studenten vanwege stages, zal verbetering van doorlopende leerlijnen en omgangsvormenbeleid in MBO's meer gecompliceerd liggen dan in basisscholen of middelbare scholen. Het verdient aanbeveling om nader te onderzoeken op welke manier MBO's als instellingen ondersteund kunnen worden op integrale verbetering van hun kwaliteit rond burgerschap en omgangsvormen.

Aanbevelingen voor vervolginitiatieven

Op grond van de voorgaande analyse, bevelen wij aan om tot de volgende vervolginitiatieven te komen:

1. Zet het aanbod van AanZ voorstellingen aan MBO's voort. Maak het mogelijk dat er niet alleen twee groepen per instelling worden voorgelicht, maar ook dat alle opleidingen binnen de instelling van de voorstelling kunnen profiteren. Voeg aan de voorstelling in ieder geval een aanbod voor voorbereiding en follow-up toe. Dit aanbod kan het best gedifferentieerd worden per opleiding.
2. Vraag de MBO werkgroep diversiteit om aan te geven hoe seksuele diversiteit kan worden geïntegreerd in de instituten en welke kerncompetenties van studenten en docenten op dit thema relevant zijn. Geef daarbij aan welke competenties gelijk zijn of parallel lopen aan intercultureel vakmanschap, en waar ze verschillen. Vraag daarnaast advies over de implementatie van diversiteitscompetenties en –beleid.
3. Stel op elke instelling een anti-pestcoördinator aan en een aanspreekpersoon per opleiding. Op deze manier wordt duidelijk wie verantwoordelijk is voor de coördinatie van gewenst gedrag op centraal niveau in MBO's en op opleidingsniveau. Dit voorstel sluit aan op de voorstellen die gedaan worden in de concept antipestwet.
4. Laat in samenwerking tussen de MBO's en EduDivers een trainingsaanbod ontwikkelen voor docenten. Naar verwachting zal zich dat vooral richten op het leren lesgeven en begeleiden van sterke meningsverschillen.
5. Ondersteun via COC Nederland de oprichting van Gay/Straight Alliances binnen MBO's. Laat daarbij ruimte voor een gewijzigde formule, die rekening houdt met de vele stages van MBO studenten en de mogelijkheden voor opvang en verwijzing in zeer homofobe situaties.
6. Overweeg de kerndoelen voor het MBO te wijzigen, zoals ook in het PO en VO is gebeurd. Dit zal op twee manieren een impuls geven aan MBO instellingen. Enerzijds zal het docenten en studenten moreel ondersteunen en legitimeren om de onderwerpen burgerschap, sociale vakcompetenties, diversiteit en seksuele diversiteit aan de orde te stellen in een omgeving waarin diversiteit vaak nog controversieel ligt. Anderzijds zal het werken als een impuls naar MBO directies om dit “zachte” thema toch structureel op te pakken, omdat het via de kerndoelen een expliciet kwaliteitsaspect wordt waarop controle door de Onderwijsinspectie zal plaatsvinden.

Bijlagen

1. Overzicht van deelnemende opleidingen

ID College	135	5%	
Noorderpoort Veendam	58	2%	
Kellebeek College Bergen op Zoom	102	4%	
Kellebeek College Breda	39	1%	
Albeda college	122	4%	
AOC Wellant Gouda	56	2%	
AOC Wellantcollege Houten	95	3%	
Aventus Apeldoorn	70	2%	
Citaverde College Horst	68	2%	
Da Vinci College	110	4%	
Gildeopleidingen Roermond	121	4%	
Graafschap College	116	4%	
Koning Willem 1 College	133	5%	
Lentiz Maasland	86	3%	
Nova Collega Haarlem	99	4%	
Rijn Yssel	127	4%	
ROC Flevoland	100	4%	
ROC Friese Poort	129	5%	
ROC Leijgraaf Euterpelaan	115	4%	
Roc Life college	58	2%	
ROC Midden Nederland	76	3%	
Roc Nijmegen Campuslaan	120	4%	
ROC Twente	142	5%	
ROC van Amsterdam	177	6%	
Alfa College Groningen	92	3%	
Summa College	87	3%	
Cios Goes-Breda	104	4%	
ROC Aventus Deventer	81	3%	
	28	2818	100%

Toelichting: Er zijn op 30 instituten 60 voorstellingen gespeeld. Op het ROC van Amsterdam zijn op 2 dagen vier voorstellingen gespeeld; in deze lijst hebben we de respondenten daarvan samengevoegd. Van een dag bij CIOS Goes/Breda zijn de enquêtes weggeraakt.

2. Voorbeelden van voorlichting door studenten

Gezien het grote aantal respondenten, hebben we opmerkingen die vaker worden gemaakt, weggelaten.

1x klassikaal gesprek
1x met een paars bandje
80% van de meiden is bi.
Accepteer mensen zoals ze zijn
af en toe in de les
alleen nu door het toneel stuk
alleen nu door het toneelstuk
alleen nu heb ik erover gehoord dat deze school er iets mee doet.
alles
alles
Als notitie: ik zou haar wel duidelijk maken dat ik op mannen val maar voor de rest accepteren.
Bekenden van docent
Bij asc (?) in de les, alleen is dit moeilijk bespreekbaar in de klas
bij burgerschap lessen
bij de les burgerschap
bij de les slb van de week hebben we over homo seksualiteit gehad.
bij de verzorgingslessen.
bij een fotopresentatie werd werk door een transgender getoond.
bij empowerment
bij het vak doelgroepen hebben we weleens het programma 'uit de kast' gekeken,
bij judo erover gehad
bij lb
bij levo
bij pgo en levensbeschouwing
bij pgo en smo werd het besproken
bij smo, moeilijke doelgroepen en toen zat dat er ook onder.
bij smo= sport en maatschappij oriëntatie in de vak/les.
bij sova
bij verpleegkunde
biologie
coc
daar hebben wij niet over.
dat het belangrijk is om erover te praten
dat komt wel eens ter sprake in de klas.
dat we in de lessen wel eens gepraat hebben over lesbisch en homo's
de dag dat iedereen paars aan moest trekken tegen anti-homoseksualiteit.
deze voorstelling
dit is de eerste keer
Documentaire van Jan.
documentaire van Jan. Er is een soort info-middag geweest.
door een presentatie van een klas genoot
een jonge in mijn klas is homo seksueel
een kort filmpje
Een les over gelijke behandeling
EEN MEISJE UIT DE KLAS DURFDE TE VERTELLEN DAT ZE OP MEISJE VALT.

een meisje uit de klas is lesbisch hier heb ik een problemen mee en er word wel eens over gepraat.
een meisje uit me klas vertelde dat ze op meisjes valt.
Een meisje uit onze klas
een oud klasgenoot die ook zich zelf niet kan zijn
een theatervoorstelling
EEN TONEELSTUK OVER HOMO'S
een vriendin van mij is bi
er hangen posters in het gebouw
er is een dag geweest die over homoseksualiteit ging en er lezingen werden gehouden.
er is nog geen aandacht aan besteed.
er was eens een dag waarop er transgenders en dergelijke waren
er was geen voorbeeld gegeven
er was hier een soort beurs
er werd et wel eens over gepraat maar gewoon als auhoeren
er word geen rekening mee gehouden
Er wordt er over gepraat
Er wordt hier niks over besproken over deze onderwerp
Er zijn wel biseksuelen bij ons in de klas.
Er zit zo iemand bij ons in de klas.
er zitten mensen in onze klas die homo en lesbisch zijn en bij het vak gezondheid.
erover praten in de les
geen les maar het onderwerp is naar voren gekomen
geen respect voor mensen die in deze moeilijke situatie zitten.
gewoon dat het bestaat etc
Gwn les erover
half half
heb paar vrienden
heb wel zelf een presentatie gedaan over geweld tegen homo's (gelijk rechten).
het aandacht voor meiden en condooms
het kwam te spraken, niet echt een les.
homodag
homo's op school
ik ben zelf bi, mensen zijn het, ze willen niet.
ik heb een op me werk. mooie vent.
Ik heb er tot nu toe niks over gehoord
Ik heb wel aan een onderzoek van de universiteit meegedaan over homoseksualiteit.
Ik vind het prima , zo leuk als seksualiteit bespreekbaar is maar als dit te veel gebeurd. Walg ik ervan, dan ziek ik het te veel als een opgave en dat is raar.
Ik weet geen voorbeeld
Ik zit hier pas net op school
ik zit nog niet zolang hier op.
in de klas wordt er wel erover gepraat
in gezondheid les
In hoorcollege kwam het aanbod, maar werd niet uitgebreid besproken.
Intervisie
Is pas de eerst dag
ja vandaag
ja, bij llb een film gezien erover
ja, bij llb hebben we het er uitgebreid over gehad
ja, bij verpleegkunde

ja, een jonge uit onze klas.
ja, een keer bij Ilb. ik vond het heet goed dat het vertelt werd want heel veel mensen wisten niet wat transgenders zijn.
ja, gewoon bij verpleegkundige
ja, gewoon over de relaties in de klas van medeleerlingen
ja, mijn klasgenootje is homo.
ja, nu
ja, stelletjes
klasgenootje is lesbisch en heeft er vaker wat over verteld.
korte filmpje
les over die onderwerpen.
Lesbische vriendinnen
levensbeschouwing, voorlichting op school (vmbo)
meisje in de klas kwam uit de kast
meisje, vertelde over haar levensverhaal
met burgerschap is alles langs geweest
met cultuur en leefstijlen soms, maar niet echt een groot verhaal erover.
MET SEKSUELE VOORLICHTING EN TONEELSTUK
mijn achterheer is homo
mijn coming out
mijn leraar Duits op vmbo is homo.
nationale homo-dag
Nationale homodag (paars aan, feest, muziek)
op het vmbo
openlijk de liefde verklaren is een probleem voor mij.
oude vriend was transgender
over die onderwerpen
over jezelf en soa's
paarse vrijdag
Periode les gehad over transgenders. We zijn naar het Dolhuis in Haarlem geweest.
praten met de klas
Project Voice Out.
seks voorlichting
seksualiteit
soms komt dit onderwerp tijdens de lessen
soort beurs
theater opleiding: stukken over gemaakt door 2e jaars en vorig jaar.
theater
Thema's in de boeken
tijden de lessen met docenten niet. wel met de klasgenoten onder elkaar.
tijdens coach uur
verkrachting loverboys
voorstelling van blik eerder
Vorig jaar waren wij in Goud naar een oude gekkenhuis geweest wat alleen maar beelden, plaatjes etc. over transgender had
vrijwel geen aandacht aan besteed
Wat informatie
Wat vind je ervan als iemand homo is?
we hebben bij Ilb er uitgebreid over gehad
workshop gehad

workshop over verschillende seksualiteiten
ze praten niet erover
Zo een klasgenoot kon er wel over praten, heb ik respect voor.

3. Voorbeelden van voorlichting door LHBT studenten

Aan alles word aandacht besteed omdat iedereen telt
nou ja ik zit in me klas met 3 meisjes en alle drie zijn ze lesbisch dus het word volledig geaccepteerd en we hebben het er ook over
Een open-up dag.
Het is op het friesland college redelijk open kwa dat er word geen les aan besteed maar er lopen wel mensen rond die voor iedereen out zijn
In verband met een presentatie over geestelijke gezondheids zorg
Een vriend en ik hebben voor de klas gestaan omdat we het gevoel hadden dat we door sommige medestudenten werden gepest.
Een team van het COC was een keer langsgekomen.
De school heeft een eigen GSA dag georganiseerd, die dag zal elk jaar op dezelfde datum zijn, alleen door andere leerlingen.
Ik volg een creatieve opleiding, er zijn erg weinig generieke vakken, en bij de andere lessen wordt het door leraren niet ter sprake gebracht, omdat het gewoon niet nodig is. Bij ons in Zwolle word het door de meesten gewoon geaccepteerd, dus kom ik er gewoon voor uit.
Op mijn mbo school is geen voorlichting nodig over homo seksualiteit ofzo. Mijn school is heel streng in pesten. Je kan er heel snel in dat op zichte er af gegooit worden. Maar is echt chillste school ooit
Tijdens Illb over seksualiteit gehad.
bij mij op school word er open over gepraat. ook omdat ik zelf lesbisch ben en een aantal klasgenoten van mij ook,
Voorstelling
Er word normaal over gesproken en niemand kijkt er raar van op als het onderwerp homoseksualiteit in de klas word behandeld.
er is groep met voorlichters langs ons school gekomen en ze hebben voor de klas voorlichting gegeven.
Thema lessen
Op het MBO had ik nog steeds gym, en daar vonden jongens het nogal ongemakkelijk dat ze wisten dat ik homo was, natuurlijk vooral tijdens het omkleden. Op een gegeven moment vroegen ze gewoon of ik bij de meisjes wilde gaan omkleden, omdat het voor hun zo ongemakkelijk was. Ze waren heel bang dat ik naar ze ging kijken en me daar fijn bij voelde of zoiets.
Er werd in de klas verteld dat het een normale manier van leven was als je bi lesbi of homo bent
Presentaties over sexuele geaardheid.
we kregen les over discriminatie. Het ging over een jongen die gediscrimineerd werd omdat hij homo is en we moesten zeggen wat wij ervan vonden.
we hadden het over sexualiteit in z'n algemeen maar zo gow iemand iets zij over homo's werd er alleen nog maar geschreeuwd en gescholden zo gaat het altijd erg storend
het mbo heeft allemaal verschillende opleidingen en focust niet meer op seksuele diversiteit
We moesten wel opdrachten maken in een programma, maar naar mijn idee is ergens aandacht aan besteden toch even anders
Nog een keer sexuele voorlichting zoals op middelbare school
Nouja, mijn homoseksualiteit is alles behalve geheim. Ikzelf word vaak als voorbeeld gebruikt voor situaties die op stage zouden kunnen voorkomen.
Er wordt alleen verteld hoe je als heterostel seks kunt hebben en hoe je dat veilig doet enzovoort, over homoseksuele wordt alleen gezegd dat 'sommige mensen op hetzelfde geslacht vallen' en hoe dat dan heet.
Of je het erg zou vinden als er iemand binnen je omgeving bi of gay is.
Als iemand je verteld dat die gene gay of bi hoe reageer je dan en waarom.

bij de lessen bio, en onze klastitularis verteld soms dat je iemand niet moet uitsluiten vanwege zijn geaardheid

4. Voorbeelden van voorlichting door docenten

In SLB lessen, groepen oriëntatie
Paarse vrijdag
in de les socialisatie bv.
Tentoonstelling ism het Dolhuys (ik man/vrouw)
Expositie/workshop
tijdens de les burgerschap.
In de lessen van LLB
Tijdens lessen LB heel kort. vind ik persoonlijk zaak
Opvallend: laatste heel uitdrukkelijk gevraagd
Bijna bij niemand wordt er thuis over seksualiteit gesproken
voor het vak lb hebben de leerlingen opdrachten moeten maken over verschillende onderwerpen die met seksuele diversiteit te maken hebben.
in de les seksualiteit (lb)
verschillend per groep n.a.v. een homoseksuele leerlingen bv.
Via project Voice Out aan 2 klassen
Theater, gesprekken in de klas, bekende Nederlanders: Paul de Leeuw
bij vraag 8: voor zover ik weet niet specifiek maar het komt wel aan de orde.
misschien bij de les llb
tijdens llb
in het verleden hebben wij bijvoorbeeld gebruik gemaakt van de docu/film 'geboren in een verkeerd lichaam' (vpro) met Arjen Ederveen.
naar aanleiding van cursisten in de klas, wat in het verleden te maken gehad met een cursist die een geslacht verwisseling overwoog. In de klas kan hier over gesproken worden.
hoort bij de lesinhoud
voorstellen / inlichten klas door leerlingen
themalessen seksualiteit
deze voorstelling draait al een paar jaar.
deze voorstelling heb ik al meerdere keren gezien.
Door de klas aangedragen onderwerpen "Roze/paarse" dag.
eigen verhaal (homo) en hun verhaal + lessen erover.
seksproject
Bij vraag 1: is heel verschillend per student
seksproject: workshops + toneelstuk over homoseksualiteit, biseksualiteit, voorbehoedsmiddelen ontdek je plekje ect.
bij vraag 1: iedere student reageert hierop anders.
1x per jaar seksproject, verschillende workshops.
In een klassengesprek of spontaan na een praktijkles
bij llb
in de klas open bespreken
een leerling heeft vorig jaar verteld dat zij een geslachtsverandering heeft ondergaan.
bij llb
tijdens de lessen burgerschap is aandacht besteed aan seksuele diversiteit. vooral gericht op homoseksualiteit.
binnen burgerschap is het thema rondom relatie e.d.
zeker als docent van ltb geeft daar aandacht aan.
heb 2 meisjes die nog niet uit de kast zijn gekomen. 1 meisje geeft biseksueel te zijn en 1 jonge is

transgender, maar nog niet uit de kast. vorige opleiding Turkse jonge homo, maar wilde dit niet toegeven i.v.m. religie.
lessen burgerschap
Vorig jaar een leerling mogen begeleiden welke openlijk voor zijn geardheid uitkwam. Dit vraagt soms om een olifanten huid en weerkracht. Jongeren kunnen best hatelijk zijn. Toch gingen ze liefdevol met elkaar om (Klas en betr. leerling)
binnen de methode komt dit ter sprake.
- workshop coc - burgerschap
toneelstuk= onderdeel seksproject
nog geen ervaring mee
seksproject
gesprekken, in de oudere leerjaren.
Door gastles SENSE (ggd)
Transgender was een leerling in het verleden met mentagroep ?? besproken
in mentor les
dus probleem groepen die je verzorgt te weinig.
Bij het project Geef Racisme Rode Kaart
Een paar jaar geleden een transgender les gegeven en dit met I.I. besproken
elk eerste jaar wordt er een les aan homoseksualiteit besteedt tijdens burgerschap.
tijdens de seksproject dat ze 1x in het jaar aangeboden krijgen.
Ib wordt hier aandacht aan besteed, discussie.
Transgender tentoonstelling + discussie middag
ja, bij burgerschap
homo's in de klad gehad, de transgender wilt niet vertellen.
Nee, niet geïntegreerd in de OA opleiding wel in de klas (Slb)
als dat toevallig ter sprake komt dus incidenteel
Discussies over gelijkheid, uitleg met een woordspin wanneer studenten ontdekken dat de docent Nederlands homo is.
bij vraag 7: hangt van situatie en geslacht af.
bij vraag 8: als het aan de orde komt.
bij vraag 9: wanneer docent homo/ lesbisch, komt het aan de orde
niet specifiek, maar komt wel ter sprake.
tijdens I&b lessen
Ik ben nog niet zo lang werkzaam op deze school dus ik kan dit niet beantwoorden.
Komt nog in periode 4
Ik ga me nog verdiepen over hoe ik deze les ga geven
In lessen loopbaan en burgerschap wordt aandacht besteed aan culturele, seksuele en andere diversiteit.
ik bespreek alles in de les. het bespreekbaar maken van diversiteit/ seksuele onder de studenten wil meer vorderen.
les vanuit gemeente Leiden. Ingezet in opleiding SMD
koppeling met diergedrag
wanneer het actueel is of in de les ter sprake komt.
ik weet alleen seksproject
Vorig jaar een themaweek georganiseerd rondom gender diversiteit ism Dolhuys Haarlem
er is op het Da Vinci ook een GSA. Bij de lessen burgerschap wordt hier aandacht aan besteed.
in de lessen over seksualiteit
er zijn lessen aan gewijd.
er is een lessenserie over seksualiteit.

- film met nabespreking
- theatervoorstelling
Tijdens de zelfbeeldpresentaties bleek dat er 2 lesbiennes in de groep zitten, en 1 biseksueel meisje dat is open verteld en open ontvangen.
lessen ronden I.I.b.
familie van mij is transgender, veel homo/ lesbi vrienden dus makkelijk onderwerp voor mij.
seksproject
Bij seksuele voorlichting. wordt op zowel homo als hetero seksuelen gefocust
het kwam soms ter sprake, geen specifieke les + vandaag.
workshops COC Haarlem en bureau discriminatiezaken Haarlem. ook bij familie rechten in mijn geval.
lessen gezondheidkunde
lessen burgerschap diversiteit
Leerling die transformeert van jongen naar jonge vrouw. Bespreken in de klas van deze jonge vrouw.

5. Opmerkingen op de focusgroep posters

Huidige situatie

Opmerkingen over wat er voorvalt in de lessen

Streng gelovig: bij ouders doen.
Sport: sociaal en open.
Samen zwemmen in speedo; is heel ongemakkelijk maar is voor iedereen.
Onbekend maakt onbemind
ontbreken materiaal, ontbreken leerlijn, aandacht voor seksualiteit en relaties
Bespreken hangt af van de veiligheid / beslotenheid.
LMB-lessen: 1 uur (weinig tijd), weinig afspraken.
Kan beter niet schoolbreed.
Middelbare school praten wel erover.
Burgerschap.
Docent vertelt uit de kast.
Je ziet al heel veel, je moet er wel een mening over vormen
Maatschappij is zo dat het niet kan
In de klas ligt eraan.
Naast lessen burgerschap bij jullie weinig aandacht.
Lastig kunnen luisteren.
Veel kunnen niet naar AanZ luisteren.
Aandacht voor de echtheid van de voorstelling.
Een homodocent aanwezig geeft aan dat er al meer aandacht voor is dan enkele jaren geleden.
Samen met nog twee collega's probeerden ze het onder de aandacht te brengen. Hij gaf zelf ook voorlichting er was open over zijn geaardheid tijdens de lessen.
Letten er niet op.
Vooroordelen, ook over andere culturen

Opmerkingen over de schoolomgeving

Door grote school, misschien...
Opleidingen in gebouw.
Zorg en welzijn, ander type student.
Minder opgepakt (?)
Niet vertellen.
Negatief onderhuids.
Don't ask, dont tell.
Meisjes vinden het leuk: goede vrienden.
Dingen gezegd in Whatsapp gesprek.
Vooraf van jongens: stoer doen, onzeker gedrag.
Open discriminatie.
Je moet het gewoon zeggen
Kans om gepest te worden
"Hé, homo!"
Grapjes over homo's, donkere mensen, Duitsers.
Je bent altijd met je klas: je krijgt een goede band.
Mensen vertellen er open over.
Je wordt opgeleid als opvoeder.
Oud-klasgenootje was homo, schaamde zich er niet voor; hij werd gespest
Uitgescholden: niet fysiek want dat durven ze niet
Bepaalde grappen, pesten wel
Leerlingen komen voor elkaar op
Ondersteuning docenten: tools en voorbereiding

leerlingen komen niet uit de kast, totale veiligheidsfeer: docenten/leerlingen, actief anti-pestbeleid inclusief homopesten, omgaan met geloofsovertuigingen
Onzichtbaar; waarschijnlijk pesten. Aandacht met name voor gasten die het doen. Homoschelden: vooral bij de jongens (machogedrag). Leuke docenten. Homodocenten. Zelden coming-out. "Luuk" kwam uit de kas en stelt zich weerbaar (flamboyant) op.
Heftige reacties. Veel gepest.
Discriminatie op oude school. Jongen merdilans (?) en hij werd gepest. Homo is echt zo'n scheldwoord. Geaccepteerd scheldwoord. Pesten. Schelden (soms zelf). Heel open soms. Jongen trok zich er niks van aan. Alleen om homo's, dan wordt het apart, dan wordt het speciaal.
Alleen willen omgaan met 'soortgenoten'. Vieze blikken. Gesprek ging met name over hoe door studenten kan worden omgegaan met verschillen. Bijvoorbeeld meisje die tijdens nagesprek aangaf alleen met andere Moslims om te gaan. Voor de studenten in de focusgroep was het duidelijk dat dit geen goed idee was, ook i.v.m. later werk. Door samen dingen te moeten doen, wilden ze wederzijds respect vergroten. Verder vonden ze dat de school expliciet aandacht moet geven aan homovriendelijkheid. En dit ook moet naleven en waar zo nodig sancties opleggen. Straffen, schorsen e.d.
Christelijke school: 2 homo's werden heel gepest, er heeft er een zelfmoord gelegegd. Ik wist het al, bij mijn coming-out was iedereen van je bent besmettelijk. Als er pesten is, niet forceren als homo.
Meisje: eerste dag coming-out: veel respect, positief dat ze het vertelde. Lacherig over vrouwelijke homo's. Niet altijd. Zit in mensen, nee opvoeding, erder (?). Ze zeggen van niet, maar ze gaan er wel mee om.
Negatief gedaan over twee vaders. Werd gepest Gaaf over dezelfde jongen die gepest en geslagen werd.
Als je maatschappelijk bezig bent, hoort diversiteit erbij. Mentaliteit is anders. MBO: volwassener. Op VO wordt je sneller gepest, je overziet de gevolgen niet. Hechte klas.
Homo's gescholden. Geen ervaring met pesten.
Aantal jaren geleden 2 homojongens die uit de kast kwamen op deze school. Docenten die uit de kast waren. Een vriend op de middelbare school die gepest werd. Ook niet heel open. Gescholden met "homo"
Homo werd gepest Andere school: meisje werd gepest In de klas wel vertellen, in de rest van de school niet Rotopmerkingen in de kantine
Roddelen over of (iemand) een jongen of meisje is
Posters. Niet (?) zeggen.

Op vorige school werd veel gescholden. Jongens negatief, meisjes niet.
Bi-meisje wordt geaccepteerd. Zou ook snappen als er niet extern aandacht zouden willen. Wil hetzelfde zijn.
Homojongen bij OA voelde zich alleen en mensen deden daarna wel anders positief met hem. Als rare mensen aangekeken. Er zijn wel mensen die het vertellen. Acceptatie is er niet. Iedereen is teveel met zichzelf bezig. Wordt veel geroddeld.
"Ik kwam gewoon uit de kast" GSA Op middelbare scholen al. Pestgedrag op middelbare school: ik werd apart genomen.
Afdeling Urk is ANTI Kun je thuis vertellen? 50% ja 50% nee De school kan er niet zoveel aan doen en moet er ook niet zoveel aan doen. De groepsdruk is namelijk zo groot dat het weinig oplevert. Je kunt een school niet dwingen. Je kunt wel voor homo's opkomen, maar dan ben je er zelf een, en je hoeft maar iets anders te zijn en je bent al een homo. Er zaten veel Urkers bij de voorstelling. (1 MV, 6 Handel; 2e jaars) Deze groep is zeer conservatief en daar heerst een grote groepsdruk. Urkers zijn hecht en staan weinig open voor anders zijn. Er wordt aandacht aan besteed d.m.v flyers, posters, Paarse vrijdag, voorstelling. Leef je eigen leven. Zorg voor je omgeving.... niet belangrijk. Als je erbuiten valt is het moeilijk; de angst is groot om buiten de groep te vallen.
Deze groep was het niet opgevallen dat er flyers/posters/paarse vrijdag in de school hangen. Het is te weinig zichtbaar op school. Voor hun hoeft er ook geen diversiteitsaanbod te komen. Voor een grote groep misschien wel belangrijk, maar voor hun niet. Grote stad versus kleine dorpen (Urk): groot verschil t.o.v. acceptatie. Sociale controle is erg groot, dus als je ook maar iets anders bent, wordt je uit de groep gezet. Er is nog nooit iets negatiefs gebeurd. Maar het is ook weinig zichtbaar. Voor homo's wel fijn dat er aandacht voor komt.
Op school zie je het niet vaak, wel vermoeden. In de klas verteld, iedereen reageerde dan (?) Homo's durfden het niet te vertellen.
Je weet het alleen via via, dan stap je niet op iemand af. Misschien nu wel. Moeilijk te vertellen, want omgeving. Je kunt je alleen voelen.
Ik heb gezegd: ik ben bi. Deal with it. Klas is heel hecht Transjongen die ik kende van vroeger. Daar op school hebben ze wel dingen op meegedaan. Nu niet, verteld op universiteit. Er blijven altijd mensen die het niet accepteren. Het blijft discriminatie. Je moet eigenlijk praten. Dit is ook een grote school; binnen je sector kun je wel praten, maar de hele school is te groot
Best wel "witte" school Haantjesgedrag, pesten: stoer overkomen Er wordt gepest op vorige school Meiden zijn gemakkelijker

Opmerkingen over de studentenbegeleiding

Vertrouwenspersoon is er wel, maar waar? Iemand op afstand waar je naartoe gaat. Door grote

school, misschien...
Bang voor de gevolgen; maar is misschien niet terecht.
Ben bang om te vertellen dat mijn moeder lesbisch is
Leraren letten goed op
leerlingen benaderen van wie je denkt = LHB, voorlichting om vooroordelen aan te pakken
Geen officiële vertrouwenspersoon, wel een schoolmaatschappelijk werker.
Sommige gelovigen zien in dat het geen keuze is.
Durven vertellen. Weten ouders het.
Het is de homo zijn/haar eigen probleem.
Heb je ook fobie voor homofobie?
Als je opkomt voor een homo ben je het zelf.
Vertrouwenspersoon enzo.
Lullig om te vragen.
We kunnen vertellen; hoe doe je dat? Na vandaag wel.
Niet op elke school hetzelfde.
Je kunt naar je mentor gaan.
Erover praten om beter te begrijpen, zoals vandaag.

Gewenste situatie en aanbevelingen

Verbeterde voorlichting/lessen

Voorlichtingen
Ervaringen delen eens in de zoveel tijd: werk, zorgvragen die moeite heeft met iets; dat moeten we ook leren.
Leren over verschillen LHBT, huidskleur, cultuur, geloof.
Vooroordelen wegnemen: klassikaal, met elkaar praten.
Dan brengt iedereen zijn eigen mening naar voren.
Kennis geven, voorlichting geven.
Bespreekbaar maken.
Voorlichting.
Signalering.
Van kleins af aan.
Voorzichtig bespreekbaar: want anders komt het te snel apart te staan; omdat het anders niet als normaal is.
Per klas, tijdens mentoruren.
Voorlichting geven.
Door een bepaalde laag heen prikken, of het wel echt is wat ze vinden.
Zelfvertrouwen krijgen: sterker in je schoenen staan
Openheid, eerlijkheid; niet alleen op school, maar ook thuis
Bespreekbaar maken
Iedereen gelijk behandelen: zorgen dat iedereen het als normaal ziet
Voorlichting, interactief theater: zorgt voor meer zelfvertrouwen
We doen sport: je moet elkaar leren vertrouwen, door samen te sporten, samen zwemmen in speedo; is heel ongemakkelijk maar is voor iedereen.
Compassie creëren, je laat studenten verschillende rollen ervaren, dat moet je als docent bijv.
Zorg ervoor dat je met respect.
Programma's laten zien: "Uit de kast"
Voorlichting, proberen erin te stampen
Voorstelling/van elkaar horen wat je vindt: mensen uiten zich sneller
Aandacht voor hebben
Thema meer bespreken/burgerschap
inspelen op leerlingenvragen, open gesprek, brede leerlijn, "onderwijs examinering groep"
Voorlichting door iemand: geloof+homo+niet-nichterig (rolmodellen).
Blijven voorlichten. Vaker Theater AanZ.
Cursussen erover, leren met homo's omgaan.

Accepteren. In L&B rustig bespreken, in vriendengroep. Samenwerken. Eerlijk zijn tegenover elkaar. Discussie in kleine groepjes.
Niet apart, maar samen, zelf ermee aan de slag (presentatie, stukjes/rollenspel). Geen ding van maken, maar soms gewoon erover praten in de les. Een onderwerp als alle andere. Zijn eigen verhaal/ervaring.
Respect: door elkaar te leren kennen; dat je met anderen wordt ingedeeld.
Niks doen want mening verandert niet, je maakt homo's dan anders. Weten dat het kan en mag. Voorstellingen. Zelf de combi tussen R&D en opleiding. Echte verhalen.
Aandacht is goed, maar niet speciale aandacht. Begin van jaar of met een activiteit. Algemeen: discriminatie, ook voor werkvloer. Rollenspellen? Cursussen discriminatie.
Aandacht voor diversiteit ondanks de doelgroepen. Discussie over diversiteit., erover blijven praten. Delen van ervaringen in stages delen. Rondje ei: binnen lessen. Over eigen dingen praten. Homofoben confronteren met eigen gedrag: voorlichting/voorstelling.
Discussies houden: meningen uitspreken, dieper op ingaan, kunnen mensen van mening veranderen. Voorlichting. Goeie sfeer essentieel. Docenten/collega's.
Opdrachten maken: filmpjes. Spiegelen naar studenten: wat heb je zelf meegemaakt en wat is je beleving. Kringgesprek: aan de hand van stellingen/meningen; in lagere klassen. Gast sprekers. Veiligheid: elkaar leren kennen; over de streep, is wel heel heftig.
Vriendschap, respect, liefde, hoe gaan we met elkaar om?; toen seksuele diversiteit begonnen Buitenaf: theater, voorlichting Erover praten in de klas
Meer over gesproken worden: taboe; ze zijn overal Homo's zijn overal; maakt niet uit cultuur of geloof Iemand laten horen die erover vertelt; ook jongere Het hele verhaal: slechte ervaringen, goeie ervaringen, vooroordelen
Project: met verschillende onderdelen, zoals Gewoon iets doen, niet eindeloos praten. Les: erover praten in bepaalde vorm.
Acceptatie van iedereen ondanks verschillen. Tegen pesten en discriminatie. Rollenspellen en praten en elkaar ontmoeten.
Bespreekbaar worden: belangrijk hoe je het brengt. Verschillen en overeenkomsten: moeten er zijn, dan kan je het ergens over hebben. Personen confronteren met verschillen: iemand van buiten, maar door bespreekbaarheid krijg je ook meer zelfvertrouwen. Voorlichting. Aandacht: specifiek vanaf de basisschool.
In begin van het jaar al bespreekbaar maken; docent moet dat doen. Burgerschap debat. Met elkaar erover praten, over verschillen en overeenkomsten: waarom vind je dat?

AanZ heeft impact - afdelingsleider - vertrouwenspersoon - SLB-er - website school - AanZ? je eigen probleem Jonger beginnen. Alleen de groep die anti is benaderen.
Klassikaal: praten, vragen, situaties behandelen, "stel je voor". Al eens gedaan in delen (?) Eerst vertellen, dan vragen uitleggen. Mening vragen aan iedereen: een "vies" is niet voldoende!! Specifieke lessen voor alle niveaus, om de zoveel tijd, regelmatig. Informatie of kennis delen. Voorlichting, theater bij begin Hoe zou je reageren als de ouder homo zijn of lesbisch?
Voorlichting. Erover praten. Respect hebben, luisteren naar elkaar. Cursus geven, begrip kweken, dan snap je elkaar. Mensen leren met elkaar om te gaan.
Docent moet verder gaan dan beroeps-inhoudelijk. Dat iedereen elkaar leert accepteren: leren normaal te doen tegen anderen. Erover praten: iedereen is een mens. Kijken hoe je zelf behandeld wilt worden: eerste stap bij jezelf. Bespreekbaar maken: door met zijn allen erover te praten. Voorstelling: bespreekbaar maken. Luchtig, de toon is belangrijk. Luchtig, de toon is belangrijk. Handvatten voor docenten voor vervolg duidelijk maken.
Praten met elkaar: uitleg als je iets niet begrijpt, over jezelf praten, hoe wil je behandeld worden. Leuke dingen samen doen. Doen we samen, docenten gaan wel mee. Ook lessen voor in je vak later. Erover praten om beter te begrijpen, zoals vandaag. Voorstelling.
Erover praten: er is niks mis mee Met verschillen openstaan: ook voor docenten en studenten Goed nagedacht over specifieke lessen Voorlichting/theater

Verbeteringen in de schoolomgeving

Poster: positieve
De school mag er meer een statement van maken
Je weet regels al.
Heel moeilijk.
Ook iets met de ouders doen: voorlichting geven.
Niet in doofpot stoppen.
Strengere regels: de school moet optreden.
Strenger straffen, vooral met pesten.
Normen en waarden op school duidelijk.
Beter opletten op pestgedrag
Veilige sfeer binnen de klas
Je bent altijd met je klas: je krijgt een goede band.
Je wordt opgeleid als opvoeder.
Later krijg je een baan: je moet er toch mee omgaan.
Regels en afspraken; en elkaar daarop aan kunnen spreken.
Er zijn wel schoolregels: kennen ze niet
Schoolregels: door mensen wel aan te spreken, niet negeren

Consequenties aan discriminatie (verbinden): discriminatieprotocol
Iets van zeggen Om hulp vragen, erover praten - docenten Leerlingen strenger aanpakken
beleid, afspraken specifiek maken + hanteren, openheid + directheid leerlingen + docenten, meelevendheid, sociaal
Schoolbreed afspraken zodat iedereen dat draagt. Docenten: direct interveniëren; uitstraling (openheid).
Stageplekken screenen op discriminatie. Met elkaar erover praten. Regels belangrijk: consequenties.
Samen regels maken, vanuit jezelf.
Acceptatie komt van twee kanten: met elkaar in gesprek gaan - die willen of nodig hebben. Bij problemen optreden. Wel aandacht geven, maar in de zorg moet opengesteld, als je dat niet bet, ben je ongeschikt.
Mentor moet helpen. Moeilijk te controleren of er gepest wordt. Maatschappelijk werker inzetten ofzo, als de mentor te eng is.
Als er gepest wordt dan moet er wel over gepraat worden: met allebei de partijen. Goed om vast te leggen wat de regels zijn. Belangrijk dat leerlingen weten waar ze naar toe moeten.
Respect is belangrijke regel. SCW is opener: worden studenten (die ervoor uit komen; red.) in de les gebruikt
Rondje ei tijdens de S/B: kun je over alles praten en vertellen. Gesprekken eens in de zoveel tijd met LHBT-leerlingen; over veiligheid e.d. ---> wordt positief aangepakt.
Algemene regels: respect voor iedereen. Lef bij docenten om dingen durven te bespreken. Als docent eigen afspraken. Behandelen los, alle onderwerpen. Voor docenten moet het niet geheim blijven: voorbeeldfunctie. Bij start: groepsbinding in de klas, dan is de groep weerbaar. Groepsdynamica.
Regels: gecontroleerd en nageleefd worden. School: docenten, maar ook leerlingen: samen open staan en dat laten blijken.
Als ik er niet uit kom aan docent / de rol van docent is belangrijk Voor degene die homo/lesbisch is opkomen: leerlingen, maar ook docenten Toegankelijk maken, zichtbaar maken, laagdrempelig maken Zichtbaarheid, open school
Posters ophangen, zichtbaar zijn Erover praten als studenten... Regels moeten duidelijk zijn Onbekendheid weghalen binnen school: pesten; gepeste leerlingen laten praten
Open sfeer. Elkaar kunnen aanspreken. Zelfvertrouwen: vertrouwen trainen in de klas. D.m.v. zichtbaar project of posters.
De school moet duidelijk zeggen dat ze open is. Opstaan tegen pesters. Pesten aanpakken.
Opkomen voor elkaar: studenten, maar docenten zeker. Regels tegen pesten, moet ook echt iets mee gedaan worden: laat de beveiliging dan ook iets
Ook als leerlingen buiten school dingen doen, hoort een school daar wat aan te doen. Wat? Praten, regels over pesten handhaven. Voorbeeldfunctie voor docenten: die moeten daar wat mee, die moeten gevoelig zijn ervoor. Veilige school creëren: respect voor iedereen creëren: over de streep. Iedereen is hetzelfde maar juist ook anders
Strengere regels: bij discriminatie optreden.

Docenten moeten optreden.
Iedereen kent elkaar: je gaat elkaar dan niet pesten.
Groepswerk helpt.
Social meetingdag: gezamenlijk dingen doen, activiteiten.
Hulp aanbieden bij pesten of of eigenlijk al dat pesten voorkomen.
School moet daar open voor staan: we komen allemaal hier op school!
Docenten hebben daar een heel belangrijk deel in
Regenboogvlag ophangen

Verbetering van de studentenbegeleiding

Vertrouwenspersoon (e-mail).
Steun.
Kennis geven, voorlichting geven.
Bespreekbaar maken.
Vertrouwenspersoon zichtbaar en bekend maken.
De school mag er meer een statement van maken.
Voorlichting.
GSA.
Meer dan nu! Grootser aanpakken!
Al op basisscholen doen!
Erover praten: uit de kast komen, respecteren en accepteren.
Strenger straffen, vooral met pesten.
Normen en waarden op school duidelijk.
Vertrouwenspersoon; weten at die er is
Vaak over praten, het moet veel zijn; zoals tafels leren
Ontmoeting voor LHBT, voor iedereen, ook hetero's
Je moet de groep én het individu sterker maken.
Openheid.
Regels en afspraken; en elkaar daarop aan kunnen spreken.
Vertrouwenspersoon moet wel echt openstaan, en dan moet er echt iets gebeuren.
Voorlichtingen
Voorbeelden (onbekend maakt onbemind)
Gesprek aangaan met elkaar
Therapeut voor homofoben
Workshop/theater of cursus voor studenten voor docenten en studenten; ook voor docenten die niet durven vertellen
Voldoende middelen om te doen
Een vertrouwenspersoon; die ook zichtbaar is
verwijskaart, vangnet
Docenten: direct interveniëren; uitstraling (openheid).
Docenten moeten kennis hebben over hoe je leerlingen moet helpen.
Samenwerken.
Eerlijk zijn tegenover elkaar.
Discussie in kleine groepjes.
Hulp is niet goed woord! Alsof er iet mis is. Hetero's hebben dat ook niet.
Vertrouwenspersoon.
Trainingen voor zelfvertrouwen voor jongeren. Homofoben ook! Die doen dat door gebrek aan zelfvertrouwen.
School moet HARD optreden.
School geeft aan homovriendelijk te zijn. Zie "de zorg moet opengesteld, als je dat niet bet, ben je ongeschikt".
Regels moeten duidelijker.
Mensen die het okay vinden, moeten opkomen voor homo's.
Pesters lesgeven in zelfvertrouwen: zijn heel onzeker.

Belangrijk dat leerlingen weten waar ze naar toe moeten. Duidelijk open zijn dat mensen het durven praten. Weten dat het kan en mag. Voorstellingen. Zelf de combi tussen R&D en opleiding. Echte verhalen.
Veilige sfeer, en die waarborgen. Achterliggende gedachten bespreken. Gevoel: zelf over nadenken.
Rondje ei: binnen lessen. Over eigen dingen praten. Homofoben confronteren met eigen gedrag: voorlichting/voorstelling.
Voorlichtingslessen. Vertrouwenspersoon, ook de mentor: veel houdingscontact. Bij "voorval" coming-out of pesten: dan aandacht in de klas. Met zijn allen naar de Gay Pride.
Een soort van groep waar je naartoe kan. Voorlichting.
Met ze praten, leerlingen en docenten Materiaal docenten
Met elkaar praten: bij pesten, pester en gepeste met elkaar laten praten, een voor een bij de mentor Goeie film: over liefde/verhalen, zichtbaarheid
Jonger beginnen, op de basisschool al. Ouders erin betrekken. Zowel de homo-ouders als de niet-homo-ouders. Vragen aan homofobe: wat is je probleem? Laten merken dat je er voor ze bent.
Zelfvertrouwen voor homo's. Hulplijn voor homofoben. Paarse vrijdag.
Personen confronteren met verschillen: iemand van buiten, maar door bespreekbaarheid krijg je ook meer zelfvertrouwen. Voorlichting. Aandacht: specifiek vanaf de basisschool.
In groep is anders; groepsdenken weghalen. Alleen denken ze doen anders. Zelfvertrouwen voor meelopers creëren. Veilige school creëren: respect voor iedereen creëren: over de streep. Iedereen is hetzelfde maar juist ook anders
Ga naar een andere groep als je gepest wordt als homo.
Ontmoetingsplaats voor homo's (wel lastig geheim hebben) Informatie of kennis delen. Ondersteuning bij uit de kast Voorlichting, theater bij begin Hoe zou je reageren als de ouder homo zijn of lesbisch?
Cursus geven, begrip kweken, dan snap je elkaar. Mensen leren met elkaar om te gaan.
Voorstelling: bespreekbaar maken. Luchtig, de toon is belangrijk. Handvatten voor docenten voor vervolg duidelijk maken. Vertrouwenspersoon is voor iedereen.
Hulp aanbieden bij pesten of of eigenlijk al dat pesten voorkomen.
Zelf kunnen vertellen, met de mentor, zonder toestemming Docenten ook uit de kast komen Veiligheid, voorbeeld Hard optreden tegen discriminatie Vanaf de basisschool, heel vroeg beginnen

Colofon

Dankmeijer, Peter; De Groot, Jolanda; Edelenbosch, Geertjan (2014). *Het probleem is groter dan soms lijkt. Seksuele diversiteit in het MBO: voorlichting en verkenning*.

Amsterdam/Nijmegen: EduDivers, Theater AanZ en COC Nederland

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij een bijdrage van het Ministerie van OC&W, directie BVE.